

Labarun Chambawa da Al'Amurransu

Part 1

M. S. Garbosa II (Gara Donga)

1956

Acknowledgment

Graham Furniss and Richard Fardon express their gratitude to HRH the Gara Donga for his gracious support, encouragement, and permission as well as to Bobga Bobzom for acting as our faithful correspondent and for reading the translation closely. We acknowledge the advice of HRH's Private Secretary, Kanvalga Garpiya, Alhaji Dauda Sambo, and Nyondamuga Birmiya Gamuga, assisted by the late Miss Nyonkpa'a Shimtema Shimbura, in completing the translation. Graham Furniss wishes to thank Malami Buba and Sa'idu Babura Ahmad for their advice.

Excerpted from the letter of permission.

As Gara Donga, after due consultation with the children of M.S. Garbosa II represented by Alhaji Salisu Garbyera Sambo, Alhaji Dauda Sambo and Dr Doo Bilboriga Sambo, I hereby grant permission to publish online, and on condition of free open access, this English language translation of M.S. Garbosa II *Labarun Chambawa da Al'Amurransu* and *Salsalar Sarakunan Donga*.

I also grant permission for a scan of the original Hausa text to be made available online under the same conditions.

Rights in the integral, new English translation, as well as in the original Hausa text, are retained by the Gara Donga and his successors.

**HRH Sanvala Varzoa Shimbura
Gargbanyi II
Gara Donga**

Godiya

Graham Furniss da Richard Fardon sun nuna godiyarsu ga HRH Gara Donga saboda iznin da ya bayar, da kuma k'arfafa gwiwa da ya yi musu, suna kuma mik'a godiyarsu ga Bobga Bobzom wanda ya taimaka wajen kai da kawowa da kuma karantawar fassarar. Mun kuma nuna godiya ga Sakataren HRH, Kanvalga Garpiya, da Alhaji Dauda Sambo, da Nyondamuga Birmiya Gamuga, da marigayiyar Nyonkpa'a Shimtema Shimbura, wad'anda suka taimaka wajen kammala fassarar. Graham Furniss yana son ya mik'a godiyarsa ga Malami Buba da Sa'idu Babura Ahmad don shawararsu.

Daga cikin takardar ba da izni:

A matsayin Gara Donga, bayan samun shawara daga zuriyar M. S. Garbosa II, ta bakin Alhaji Salisu Garbyera Sambo, Alhaji Dauda Sambo da Dr Doo Bilboriga Sambo, na dai ba da izni a buga a komfuta, a baza ta intanet, muddin kowa ya iya gani, wannan fassara zuwa Ingilishi na littafin M. S. Garbosa II, wai shi *Labarun Chambawa da Al'Amurran-su da Salsalar Sarakunan Donga*.

Na kuma ba da izni a baza ta intanet littafin da aka fara fitowa da shi cikin Hausa, cikin sharad'i d'aya da na sama.

Hakkin da yake cikin wannan sabuwar fassara, tare da littafi na Hausa, suna hannun Gara Donga da mabiyansa.

**HRH Sanvala Varzoa Shimbura
Gargbanyi II
Gara Donga**

FIMIRISA (INDEX)

LABARUN CHAMBAWA DA AL'AMURANSU

	Shafi
1. Kabilar Chambawa Duka Ko Ina	5-8
2. Labarin Chambawa A Nijeriya	8-10
3. Labarin Tashiwar Chambawa Daga Dindi	10-14
4. Shimbura Ya Yi Kaura Zuwa Kasar Takum	15-16
5. Shimbura Ya ci Sarauta	16-17
6. Nubumga Donzomga A Ganako	17
7. Nufin Tafiyar Bauchi Na Fari Da Tafiyar Bauchi Na Biyu	18-21
8. Labarin Garkola	21-22
9. Nubumga Donzomga Ya Ci Nasata Bisa Garbanyi	22-24
10. An Kafa Birnin Donga	24
11. Nubumga Donzomga Ya Zama Sarki	25-32
12. Sunayen Wadanda Suka Sarauci Donga	32-33
13. Lissafin Su Gbana Da Wadanda Suka Sarauci Suntai	33-34
14. Sunayen Sarautun Chambawa Ko Majalisar Gara A Da	34-37
15. Lissafin Jikokin Garbosa Loya	37-40
16. Labarin Chambawa Na Kasar Bakundi A Lardin Adamawa	40-41
17. Lissafin Wadanda suka Sarauci Kungana ..	41
18. Labarin Gamie Da Gauma	42-43
19. Labarin Chambawan Nukpo	43-44
20. Labarin Komboshi Sarkin Takum Na Farko ..	44
21. Komboshi Ya Isa Kasar Takum	44
22. Labarin Mulkin Komboshi Da 'Ya'yansa ..	45
23. Boshi Na I Ya Gaje Sarauta Bayan Komboshi	45
24. Labarin Yakuba Na I Sarkin Takum Na 3 ..	45-46
25. Labarin Galumje Sarkin Takum na 4	46-47
26. Wadanda Suka Sarauci Takum	47
27. Labarin Gardanpua (Garpua)	47-48
28. Labarin Chambawan Kashimbila Modi Da Gadi	48 49
29. Gadon Ya Yi Sabuwar Ganuwa	49
30. Yadda Genati Shiyaki Ya Sami Sarauta	50-51
31. Gadi Kyan Ya Ci Sarauta	51

32. Sunayen Wadanda Suka Yi Sarautar Kasar Modi ko Kashimbila	51-52
33. Labarin Chamban Bamenda	52-54
34. Na Ziyarci Wuraren Chambawa Duka	54-56
35. Chambawan Na Mulkin Faransa	56-57
36. Lissafin Mulkin Chambawa Na Kasar Bamenda	57-58
37. Labarin Chanchanji	59-60
38. Labarin Akate Da Sauran 'Yan'uwa Rafin Kada	60-63
39. Labarin Tinyisa	63-64
40. Labarin Chambawa Da Jukunawa	64-66
41. Wanda Ya Kafa Jibu Da Fari	68
42. Garbasa Nubumga Donzomga Ya Ci Garin Bantaje	69-70
43. Labarin Chambawa Da Tiv	70-71
44. Labarin Gbumyela	71-72
45. Labarin Yakin Bayaro	73-75
46. Labarin Gargbanyi Sarkin Donga Na III Da Ya Ci Kasari	75-77
47. Wasu Al'amuran Chambawa	77-93
48. Rawa Da Wasan Chambawa	93-98
49. Kaciyar Chambawa	98-100
50. Purma Idin Chambawa	100-101
51. Mulkin Chambawan Yamma (Benue) A Da ..	100-101
52. Wayewar Chambawa	100-101
53. Ina Godiya	100-101

54. Salsalar Sarakunan Donga, 104-11

55. Mulkin Chambawa ADa - shafi, 93-1

56. Shimbura ya ba Nyae Pyemishena

Kwala riko, yaci amanarsa, Shafi, 1

57. Masu nufin Sece Sarauta Shafi

142-14

GABATARWA

Tun ina Itisi (E.T.C.) ta S.U.M. Wukari. Ni mai sha'awan Labarin Kasa, Tarihi, Karatu da Rubutu ne. Na ji a raina ya kamata in yi ko'karin rubuta Tarihin Chambawa tun sauran Ubannina da tsaffo wadanda galibansu aka yi yake yake tun suna yara da ganin idon su don kuwa suma suka dauki guzuri zuwa fagen fama, ko kuwa wadanda suka girma da ubanninsu tun kakannin su na rayuwa suka ji labaru daga garesu. Na dadé kwarai ina wannan shawara a raina.

A wannan lokacin da na ke shawarwarin nan cikin birnin raina kusan in ce dukan mutanen kasan nan tamu ban da 'yan kadan galibi ba su san amfanin makaranta ba don haka da wuya kwarai in sami iznin yin rubutun tarihi. Sai na tsaida raina cewa lalle in yi rubutun nan, in kuma ban yi ba a nan gaba masanan labaru za su mutu ne wata rana duka, sa'an nan kuma a nan gaba in ana so a rubuta labaru zai yi wuya kwarai matu'ka kuwa.

Cikin lokacin kuwa duk kabilu suna zaune ne lafiya babu wata rarrabon kabilu, don wata jam'iyya ta ko wace iri, daga noma sai yin sana'o'i da kuma biyan haraji. Na kuwa rubuta labaruna da halin nan da a ke ciki ba tare da jin wani abu ko wata dabara a rai na ba.

A cikin 1923, sa'ad da aka ba mu hutu na taho Donga, na je na tambayi izni ga Gara Donga (Sarkin Donga) Garbosa Nyaga Sarkin Donga na VI. Ya yi mamaki da ina saurayi mai shekara 21 da haihuwa har na dauka wa kaina wannan aiki mai wuya. Ya ambata mini sunayen wadansu manyan masana tarihi.

Na yi masa godiya cikin ladabi da murna. Na bi gidajen manyan nan har da wadansu mata masanan labaru masu azanci da tsaffo, ina ta rubutun labarai. Daga cikin kudin aljhuna ina sam masu don kada su gaji da ni, kuma don su ji dan dadi, su ri'ka fada mini labarun kirki iyakar iyawarsu. Na yi tabin gidaje har garuruwa ma da haka, har na gam'a. Amma sa'ad da ina cikin wannan aiki na sha ba'a, na sha gori da zargiduk dai ban kula ba don na rigaya na karanta labarin kasa da tarihi na wadansu wadanda suka rubuta daga makaranta.

Na fara rubutun nan ran 21/8/1923, har na gama. A cikin 1932-1933, na sake kara yawan rubutun nan, bayan na kara ilmina ta wurin yawo da wani Bature mai rubutun labarun asalin mutane na Gwamnati wai shi Mr. C. K. Meek (The Government Anthropologist) wanda a ran 18/1/27 na zama kamar Karamin akawunsa 'yan watanni kafin in koma ga aikin Mala-min Elementary na N.A. a Wukari. Na rigaya na ambaci irin mutanen da na samo labaru a gare su tun dazu daga bisa. To, ga sunayen mafiya gwaninta ga taimakona maza da mata a lokacin da ina rubutun littafin nan :

Moya, Ngwana, Burba, Nawalan Mr. Ventujol wani Baturen Faransa (French) da wani shehun malami sunansa Mallam Mohammed wani Babbarbare. Wajen fuskar mata kuwa Gambarga, Pinkina da Konyo-a.

A cikin labarun ya'kokin zan iya ce babu abin shakka sai dai al'amarin duniya da ya ke kome gwanintar mutum ba zai rasa kuskure ba domin kuwa na rubuta labarun nan tare da wadanda da suna cikin ya'kokin da aka yi, sa'ad da suke yara har ma da 'yan kadfan tsosaffi wadanda suka taba wasu ya'kokin da kansu.

Nufina a kan wannan aiki ke nan tun kafin in fara rubutun wannan littafi shine in rubuta labarun asalin Chambawa da al'amuran Chambawa saboda 'ya'yan baya da jikoki su sami sanin asalin ubanninsu da kakanninsu. Su ji labarunsu har ma in ya yiwu da halayensu, wadansu labaran masu dadi, wadansu kuwa masu wuya, saboda na tabbata hakikan bayan wadansu kwanakin shekaru, ko zamani, masu sanin labaran ubanni da kakannin nan nasu za su kare a duniya don ba a rubutawa a littafi.

Ni ne Bitemya M. Sambo : Marubucin Littafin nan.
(Cikin 1932 na zama M. S. Garbosa II Sarkin Donga na VII).

1931

6

Ina 'yan Chambawa su ke! Da ku na ke fa masana. Dom me kuma muka tafo Afirka ? Dom me muka shigo nan Nijeriya ? Me muka samu a Afirka bisa ga tsawon zamanmu a cikinta ? To, kasarmu ta asali, Kasar Sham, su Sirians da ke zaune a Kasar yanzu sun fi mu wayewa da kuma hikima na zurfafan ilmi har kuma da arziki. Amma da zai yiwu mu koma dukammu a can da watakila za mu fi cin gaba oho !

Ko a nan Afirka, ko ma a Nijeriya, kabilar Chambawa tana cikin kabilun kasashen nan. Da a ce abin da za a tara duk jimlolli na Chambawa wadanda ke cikin karkashin mulkin Ingilishi da na kasar Faransa da wadanda ke a warwatse a dandi da sai a iske muna cikin kabilu mafiya yawa. To, wa zai iya samo mana wannan babbar jimla abar albishir ? Babu mai ikon yin haka illa sai Gwamnan Nijeriya ne shi kadai. Shi ne ya san jimir Chambawa da ke cikin karkashinsa, in kuwa ya kudurta ya san jimir al'umman nan gaba daya yana yiwuwa in ya aike wa Gwamnan Faransa sai ka ga ya aiko masa da jimir Chambawan da ke can.

Ina tabbatarwa da a ce, yadda Chambawa su ke da yawa haka, in suna hafe wuri daya ne ko dai kasa guda, lalle suna da babban mulki da ma tuni babban sarkinsu yana cikin sarakuna masu daraja ta daya (First Classes's Chief). Babu shakka ga haka, dubi yawan jimir kasar wadansu sarakuna masu daraja ta fari. Ai kuwa bisa ga amana ya wajaba Gwamnan Nijeriya ya agaje mu don muna cikin kabilu masu yawa, masu binsu kuwa. Ai a cikin mulkin Ingilishi an ce babu warewa ko bin asali sai gaskiya da adalci. Ya kamata mu ma a kyautata mana don yawammu.

Galiban Chambawa na Nijeriya ba su da wadansu labaru masu sha'awa ko tarihi a kasar Nijeriya ta Arewa duka ba, amma muna da na lardin Binuwai da na Adamawa kadan.

Harsuna. Saboda yawanmu da kuma nisan wuraren zama daga juna, da yanayin yankin kasar da a ke zaune cikinta, su, suka jawo bambamcin harshemmu. Amma duk da haka fa ana iya fahimtar juna. A wadansu wurare Chambawa suka koyi

harshen mutanen da suka mallaka, sannu sannu, nasu harshen na jan baya. A gare mu yin haka ba lajfi ne ba, amma don a ji sauⁿ kin gudanar da aikin mulki. Garma kwatanci kamar dai kasar Hausa su ke ta yi, don yanzu Fulanin da ke cikin birane harshen Hausa su ke ta yi nasu harshen ya ja baya, ka ga kuwa asalinsu Fulani ne.

Bayan na ziyarci kasar Bamenda cikin Fabrairu 1954, na kididdiga lissafin jama'ar kasa, CENSUS. Jimlar Chambawa na lardin nan uku ta fi 100,000 ban da Chambawa na cikin mulkin Faransa ko wadanda ke a watse cikin dandi, ko kuwa wadansu kabilu da suka yi amana da su har sun zama Chamba don tarbiyya da dabio'i da tasarrufin su Chambawa su ke yi.

Ko ina da ko a wace kasa, in an kira sunan nan Chamba sai mu amsa nan da nan. Mu ba mu yin irin kalan dangin nan wai don kara wa kammu wani karfin asali ko wani girma a ko ina mu ce da wadansu kabilu dangimmu ne a da cikin kwatanci kawai alhali kuwa babu wani suna guda takamamme wanda in aka kira zai game su baki daya ba tare da shakka ko ganin bauta ba.

(Ba'kin ciki ya yawaita gare mu, mu Chambawa. Abin mamaiki ne kwarai in an lura da natsuwa cikin gaskiya da adalci. Jama'a ko al'umma masu yawa irin namu haka su rasa wani shugabansu wani sarki nasu wanda aka sa cikin sha'anin mulkin Nijeriya ta Arewa ko daya a Nijeriya gudanta wanda zai ba da shawara ko ra'ayinmu game da sauran jama'a dubbai da ke karfashimmu. Gaskiya dai gashin hanci ne, fadinta yana da zafi ko ga wa. Mu dai Chambawa ba mu da muhimmiyar murya ke nan cikin shirin Sabon Mulkin Nijeriya. A fuskar wakilan jama'a kuma ban yi tsammanin in akwai ba zai wuce mutum guda ba. Kai mu ma a ce ba za su wuce mutum biyu ba. Gyara sai Allah da wadanda ya danka masu amanar riko.)

Labarun Chambawa a Nijeriya

Kasar Chambawa a nan Nijeriya tana Gabas da Birnin Yola zuwa Yamma, a kan ce da kasar Dindi. Wannan ita ce kasar

Chambawa. Su Chambawa su kan ce da kansu Deng ko dai Denga (Dengha). Sunan nan Chambawa sunan da sauran al'umma ke kiransu ke nan bisa ga asalin kasa wurin da suka fara fitowa zuwa nan Afirkà har Nijeriya. (Har yanzu Chambawa su kan kira sunan babban birninsu Zolba ne.)

Chambawa fa sun zama kabilia kabila ce ta al'umma mai yawa. Kabilar Janga (Jangha) da Sama da Nyera sun zama abu daya dukansu ubansu daya—watau Doo (Doh) Daglkanga. Sauran kabilun Chambawa kuma za ka gani kusan duk manyan kabilu uku uku ne. *Daglkanga*

Ko da shi ke mun ce Janga (Jangha) da Sama da Nyera sun zama uku muna nufin 'ya'yan Daglkanga ne, amma cikin 'ya'yan nan nasa Sama sun fi yawa da karfi don Livalsama ya haifi 'ya'ya da yawa. Nyera da Sama watau Livalsama da Janga (Jangha) su ne 'ya'yan Daglkanga jikokin Sala. amma Livalsama ya ribanya har ya zama kashi uku. Su ne (a) Samyera, (b) Samburwa, (c) Samdinga, (Samdingha), wadannan su uku an hasa su duka su ne Sama, ubansu Livalsama. Saboda haka ne Janga da Sama da Nyera su kan yi sha'anin al'adar mutuwa da juna. Su uku din nan shawarwarinsu tare da juna ne, alal misali kamar murhu ne, yadda murhu ba su rabuwa da juna haka kuma su uku basu rabuwa da juna. Wadansu suna cewa wai Nyera dan goggon Janga da Sama ne, ba mu iya ce ko wannan gaskiya ne ba don a lissafin kabilun Chambawa ba mu ga inda Nyera ta fito ba sai a jikin Daglkanga, saboda haka shi dan'uwanus ne jikokin Sala ne duka.

Dalgkanka ya albarkaci Livalsama da nufin shi ya zama magajinsa, wannan albarka kuwa ya tabbata bai tashi ba yadda aka fadi dazu a baya sun ribanya har suka zama kabilu sananne ga sauran kabilun Chambawa. Lokacin da Livalsama ya mutu ya bar babban suna har sauran 'yan'uwani nan nasa suka zama kamar 'ya'ya ne gare shi.

Misali a lokacin al'adar kukan mutuwa (makoki) Lera ya kan shiga da busan taken Livalsama cikin dakin mutuwa ko mamaci (wurin mamaci) sai ka ji duk wakokin da za su yi suna ambaton

Livalsama, suna yi wa mamaci ban kwana suna sada mamaci ke nan da Livalsama don kada mamaci ya bata hanya (hanyar lahir a ke nufi) ya dai tafi ga Livalsama ubansu. Wannan kuwa ba ga 'ya'yansa guda uku kurum ba, watau Samyela da Samburwa da Samdinga, amma duk zuriyar 'yan'uwansa watau Nyera da Janga da wannan take ko wałokin Livalsama za a yi musu ban kwana a kai su kabari. Haka kuma idan Chamba za su yi kukan mutuwa (makoki) ko dai wani annushuwa na Lera farkon Sab-Lera in ka lura da wałkar farkon nan za ka iya tabbatar da albarkan nan yana tare da shi, don za ka gani Chambawa kuma yawancin jikokin Tura sun dauka shi ne babban, mutum ba zai iya gane wannan sosai ba sai ta wurin yin al'adu dabam dabam na Chambawa irin wałokin da a ke yi da ma'anarsu su suka nuna irin abubuwani da na ambata.

Kamar dai yadda muka fada dazu cewa Sama da Janga da Nyera sha'aninsu daya, to, haka kuma Kola, da Poba, da Kwasa sha'anin su daya. To, haka ya ke fa ga sauran kabilun Chambawa, amma don tałkaitawa sai mu fadi sunayen kabilu ~~si~~ kurum: Ngwana, Gbana, Shikunkuna, Salkuna, Zaa, Denkuna, Lama, Laga, Pyeri, Dungbonkuna, Kpenga, Zabilkuna, Zainkuna, Nyamkuna, Sobaa, Zagbonkuna, Sarkuna, (Nupabi) Zangani (Zanghani) Gurum, Balla, Darim, Yama, Dakka, Girim, kai da dai sauran wadansu 'yan kabilu ƙanana. Har yanzu da Tikari, Pati, Jidu, Lufun, Fali, da sauran wadanda suka zama amana tare a ke yin kome sun zama 'yan'uwa.

Labarin Tashiwar Chamba Daga Dindin

Tun da Chambawa suka shigo Afirka suka ratsa ta har Nijeriya suka yi ta yake-yake da wahaloli iri iri, da yunwa, da cutoci iri iri har suka iso a Dindin Kasarsu da a ke cewa da ita a yanzu Adamawa, a nan suka kafa turken zaima.

Ana nan ana nan sai yaki ^{ya} auku tsakanin su da wadansu kabilu da a ke ce da su Battawa wadanda suka taho daga baya. Suna cikin buga in buga sai kuma ga wadansu Fulani an ce ana ce da su Mallawa da Ba'awa suka iso, su'makiyyaya ne na shanu, suka yi ta karuwa daga nan suka fara fitina. To, fitina da waha-

loli suka karu. Aka yi babban yunwa mai tsanani babu abinci isasshe ya zama tilas wadansu su kau da jiki su nemi abinci don Chambawa suna da yawa ƙwarai kamar ƙuda. Lura, mu dai Chambawa ba mu da wani labari cewa duk al'amarin nan an ci mu da yaki ne har an bautad da mu ba sai ko a hilace mu kawai a yaudaremu da neman amana, Ga yadda al'amarin ya ke :

1. Chambawa mafi yawa suka zauna nan ba su yi kaura ba (abinci zai ishe su sosai. Wadanda suka yi kaura kuwa sun rabu kashi har hudu don yawansu babu damar su jeru tafiyar gwano abinci ba zai ishe su ba a jeji.
2. Wadanda suka nufo lardin Binuwai (Benue) sun rabu kashi biyu. Wadansu suka biyo sosai daga Adamawa zuwa Yamma.
3. Wadansu suka bi ta Kudu a Arewacin lardin Kamaru ta Kudu sa'an nan suka nufo Yamma har Arewa a Kudancin lardin Binuwai. Kashi na biyu da na uku su ne yanzu a lardin Binuwai (Benue Province).
4. Wadansu suka nufi Kudu-maso-Gabas su ne Chambawan Kasar Bamenda.
5. Wadansu suka sai suka nausa Gabas, su ne Chambawa wadanda ke a kasar mulkin Faransai a yanzu. Bisa ga yawa kuwa Chambawa da ke Adamawa sun fi yawa ƙwarai, wadanda ke a lardin Bamenda (Bamenda Province) suna biye da su, sa'an nan mu da ke a nan lardin Binuwai. Amma su wadanda ke a kasar Faransa ba a san yawansu ba don suna cikin wani mulki ne dabam.

Na rigaya na sami lissafin yawan wadannan 1-4, watau lissafin wadanda na ambata cewa na samu ta hannun Razdantai. Razdan Adamawa, da Razdan Bamenda da kuma Razdan Binuwai.

Sa'ad da Chambawa ke tasowa, kowa wanda ya ke da dawakai ya yi sirdi, dabbobi, tumaki da awaki, da mata da yara da mahaya aka tura su gaba. Sauran zaɓabbiun mutane suka tsaya a baya suka busa irin busansu watau "Lera", suka kewaye fage sau uku sa'an nan suka bi ayarinsu a baya.

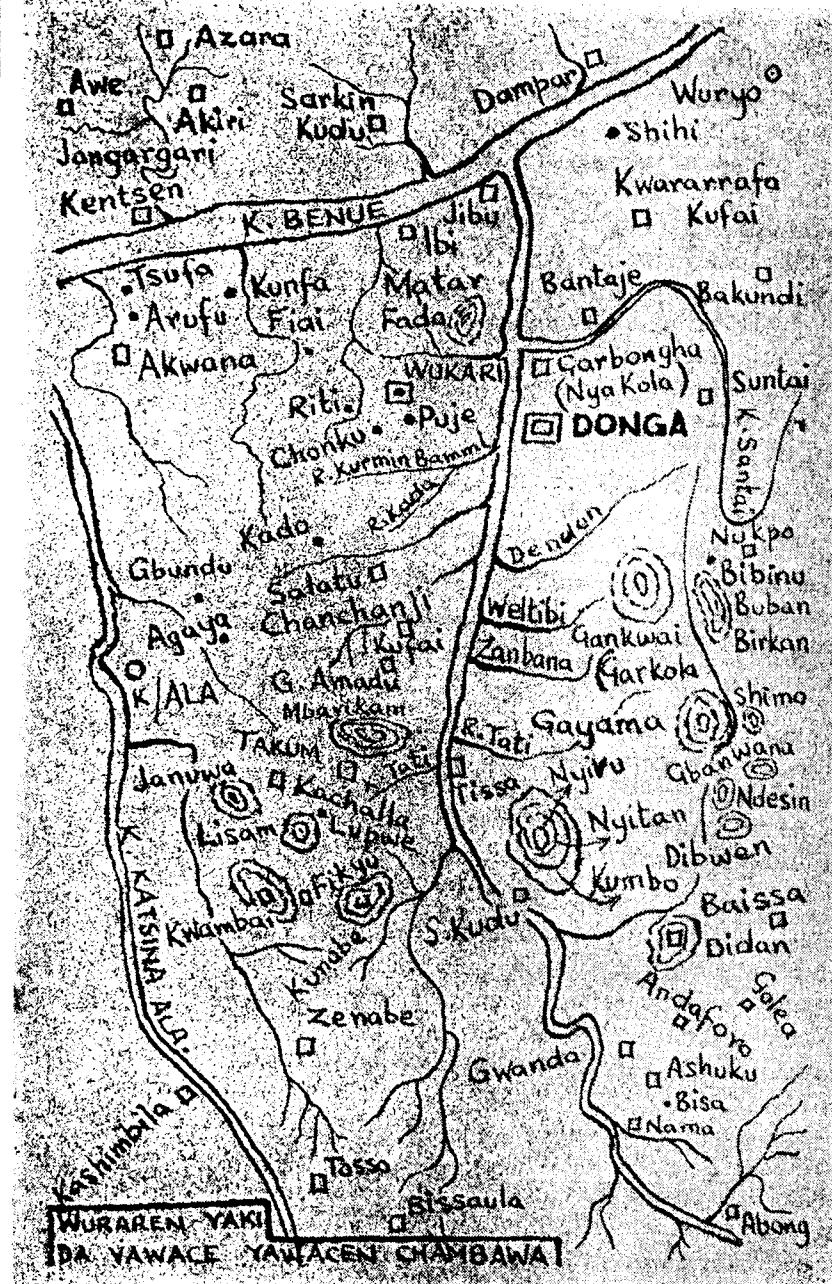
To, zan fara ba da labaran wadanda suka nufi Yamma sosai zuwa lardin Binuwai, sa'an nan kuma su wasanda suka nufi Arewacin Kamaru ta Kudu a tsakanin ne suka biyo zuwa Yamma da Arewa na lardin Binuwai. Sa'an da aka tashi daga Gabas da Yola, aka nufo yamma, ana tafe ne ana yake yake ana ta farautan namun daji don samun abinci. Suka taho suka yi babban sansani a wani wuri, sunan wurin nan Tipchen, kusa da wurin akwai dan rafi. Daga nan suka zo suka yi sansani a Gildu, daga Gildu suka iso wani dan kogi ana ce da shi da Chambanci "LOGARA." Ma'anar wannan shi ne Mahallakan Sarki, shi ne fa Kogin Gazabu ta Bakundi District, Muri Division, lardin Adamawa.

Sa'ad da wannan al'umma za ta ketare kogin Gazabu jama'ar Chambawa suna so su taimaki sarkinsu, amma ya ki (babu jirgi dai domin hayewa a kogi). Bayan da duk jama'a suka ketaro sai ya shiga kogi, yana bisa ingarmansa, garin ya ketaro sai aka ga ya nutse, wuri ya yi shiru, ya bace a kogi duk da dokinsa. Wata a cikin iyalinsa sunanta Namieno mowarsa ce ta bata tare da shi a kogi. Aka dade ana ta nema amma ba a ganshi ba.

Wannan sarki da ya bace a kogi shi Basama ne, daya daga cikin kabilar Sama, sunansa Loya; sunan sarauta tasa Garbosa (watau azancinsa Sarkin Hantsaki). Yana da 'ya'ya sunan dan farinsa Shimbura. Shi ne wanda ya gaje sarautar ubansa, ya sa sunan sarauta tasa Garkiye. Loya Garbosa wanda ya faku cikin kogin Gazabu dan Nonga (Nongha) ne Garbosa. Garbosa Nonga dan Samyela ne, Samyela dan Livalsama ne, Livalsama kuwa dan Tura, Tura kuma dan Doo (Doh).

To, zancenmu ya fara ne daga kan Loya dan Nonga Garbosa. Sai a lura da wannan tun yanzu saboda labaran da ke zuwa daga nan gaba don a fahimta a kuma gane kome da kome ba tare da shakka ba. Loya Garbosa shi ne shugaban jagoran Chambawa zuwa Yamma a nan lardin Binuwai daga Adamawa a yadda a nan aka ba da labarin tahowar ayarin wadannan Chambawa.

Bayan da Loya Garbosa ya bace a kogin Gazabu. Shi kogin Gazabu (R. Gazabu) ya fada a kogin Taraba ne kusa da Kundu

(Bakundi District). Jama'ar Chambawa suka tashi daga nan zuwa Giendu a nan aka haifi Nubumga Donzomga dan farin Shimbura. Sa'ad da aka dade sai jama'ar Chambawa suka taru suka yi shawara a kan wanda zai gaji shugabanci watau sarki. Suka ce yin haka zai fi amfani don a sami jagora domin bakimmu ya zama daya, mu zama karfafu, gama muna tafiya ne cikin funkurmin daji da haka sauran mutane za su guje mana. Shawara ta tsaya a ba Shimbura ya gaje sarautar ubansa. A lokacin fa Shimbura saurayi ne majiyin karfi, Jarumin gaske. Shimbura mai son yaki ne da gaske, ya fi son yaki don kuwa sa'ad da suke tafe cikin 'yan yake-yaken da a ke yi, ko a farautar ~~na~~omi ya kan yi nasara da yawa. Shimbura da kansa da saninsa ya ce wa wani basarake, Nya, daya daga cikin kabilar Kola sunansa Pyemishena, "Ka duba fa ni majiyin karfi ne ba zan karbi sarautar ubana ba tukuna don ni na san dabarun yaki, zan bishe da sauran kabilummu yadda za mu rinjaiy magabta. Na ba ka sarautata amana rikö." Shi ko Nya mutumen kabilar Kolan nan ya ce, "Na ji jawabinka duka, na ko gode, jama'a ma suna gani sarai."

Amma jama'a dai sun fi son Shimbura ne ya yi sarauta don kada a kauce hanyar sarauta don kowa ya sani bisa al'adar Chambawa dam fari (na mamaci) ne ke gadon gida watau sarauta, sai murnarsu ta ragu, aka dai yarda haka nan amma ba da dadin rai ba kamar yadda suka so.

Daga nan aka zo aka haye wani kogi da a ke cewa Kogin Suntai a yanzu (R. Suntai), suka zauna a wani gindin dutse. A nan aka tabbatar masa da shugabancinsa, saboda haka ne ya sa sunan sarauta tasa Gar-Kola-Garkola "Gar" yana nufin Gara = Sarki, "Kola" = dutse ne. A takaice "Garkola", Sarkin Dutse ke nan da Chambanci, A nan suka kafa birninsu suka zauna tare da Shimbura da jama'a masu awa. Amma don yawa wasu suka zazzauna a kan dutse—kamar Gayama, Gbangwana da sauran duwatsu. Sunan birnin nan Garkola shi ne a ke kira yanzu Gankwe, Chambawa ne suka kafa wurin, da babu kowa a kan dutse.

Shimbura Ya Kaura Zuwa Kasar Takum

Garkola ya ce ma Shimbura. "Na ga wajibe ne a ba ka wani babban sarauta don a rika kiranka da sunan sarautar bai kamata a rika kiran sunanka Shimbura ba, saboda bajimtar da kaiji mani." Sai ya tara manya aka nada Shimbura Tigye, aka nada wani daga zuriyar Poba Gangum, sunansa Nuyera. Amma jama'a suka fi son Tigye Shimbura da Garkola don shi mai far'a ne kuma dan sarauta ne na gargajiya. Sa'ad da a ke yin wasa a Kofar gidan Tigye Shimbura. Akwai wata 'yar'uwar Shimbura, sunanta Sazeya tana auren Garkola.

Garkola yana shakkar Tigye Shimbura kila wata rana zai kwace sarautarsa karfi da yaji ga shi kuwa da gwanayen mayaka dimbim a bayansa, da bayi tuli tare da shi, sai ya dauki gaba da shi. Masoyan Garkola duk suka kare da al'amarin Tigye Shimbura. Tigye Shimbura kuwa mai tawali'u ne bai kula da wannan al'amari ba. Gaba dai ta yi tsanani har Sazeya 'yar uwatasu ta fusata ta zo ta gaya wa Shimbura cewa, "Wannan reni ya yi yawa sai ka maida kanka mace, ni in maida kaina namiji." Daga nan sai Tigye Shimbura ya yi shawara da jama'arsa bayan ya yi shawara da Sezeya, sai ya kaura da jama'arsa da daddare bai fada wa Garkola ba, yaña cewa, "Ina muka yi yaki da juna ai abin kunya ke nan da ba shi yi magana biyu tun da na yarje masa a gabon jama'a ya zama shugaba."

Da gari ya waye aka kai wa Garkola labari cewa "Tigye ya kaura, Tigye ya kaura! Amma lokacin da Shimbura zai kaura ya bidi dan sa Nubumga Donzomga bai ganshi ba yana tsammani ya shiga cikin jama'ar da su ke gaba, ko cikin dawakin gaba. Ashe ba haka ba ne ya tafi wurin gyaga ne can wata unguwa. Aka gaya wa Garkola cewa N. Donzomga yana nan, sai ya sa aka kirawo shi aka sa a mari cikin dakin doki.

Garkola ya tara manyansa da fadawa ya ce, "Tigye ya kaura da jama'a masu yawan gaske, ni kuwa tun da na sami dansa ba zan bar shi ba." Kashegari ya sake tara su suka shawarta wa sarki cewa ai sai a kashe Nubumga Donzomga. Amma cikin jama'a duka mutum guda bai yi wata magana bai wani basarake ne Gbaninga Kpangati—watau Madaki Gbaninga. Suka tambaye

shi tasa shawara, ya yi shiru bai ce kanzil ba. Suka sake tambayarsa! Ya amsa ya ce, "Bari ni ma in tambaye ku. Shin wanda ku ke cewa a kashe shi din nan Nubumga Donzomga dan Tigye ne ku ke cewa a kashe a yau, ko dai wani bawa ne? Haba jama'a za a shara'anta wa dan sarauta mutuwa bai yi wani laifi ba gaira ba dalili? Ni ba ni cikin shawaranku ta mugunta." Duk jikin jama'a ya yi sanyi, aka watse. Da daddare ya zo ya kwance shi, ya gama shi da wadansu suka bi sawun ubansa Tigye, suka taras da shi, ya yi godiya da farin ciki. Ya dauki haure guda ya ce a bai wa Gbaning Kpangati, bayi biyu kuma a ba Garkola a bashi labari inda aka same shi.

Sa'ad da gari ya waye aka rasa ganin Nubumga Donzomga, Garkola ya yi mamaki. Su kuwa manzannin nan da suka dawo suka bada safon nan kamar yadda aka umurce su, sai Kpangati ya ce wa sarki Garkola "Muna fada maka abin da muka gani gaskiya, wannan mutun halitta tasa da fari ma na girma ne. Ga shi ko da ya ke yana cikin tafiya ne a dokan daji duk da haka bai rasa albarka ba, yana kan cin nasara, bai manta halin dan sarauta ba.

Da Shimbura ya kai kasar Takum su (Zomparawa) Kutep da sauran kabilun da ke wurin basu karbe shi da hanyar amana ba don haka sai yayi yaki da su, ya ci wadansu garuruwan Kutep ya kafa ganuwa tasa a Jenuwa. Wannan alamar ganuwa tana nan har yanzu.

Shimbura ya ci Sarauta

Wani shugaba ta kabilar Nupabi (Chamba) ana ce da shi Gahwan, shi dan Galim Gba ne da kuma Gardanpua mai suna Gban Kuna na kabilar Ngwuma da sauran manyan Chambawa wadanda suka kaurato da Tigye Shimbura daga Garkola, suka taru duka suka sarautad da Shimbura ya gaje sarautar ubansa Loya Garbosa babban Sarkinsu wanda suka fito tare da shi daga Adamawa, amma ya bace a kogin Gazabu garin ketarowa. Sunan sarauta tasa "Garkie" (Garkiye). Azancin wannan suna wai "Sarkin Wawa" saboda ya ki sarautar ubansa ya bayar ga wani dattijo mutumen kabilar Kola daga baya wannan kuma ya nuna masa butulci da sakaiya ta mugunta, dalilin da ya sa ya zabam ma kansa wannan suna ke nan, "Sarkin Wawa."

Garkiye I da sauran jama'arsa Chambawa sun rigaya sun ci Jenuwa da Akente, da Akyuma da Bika da Likam na Mar-kaim, suka dauri niyya su ci sauran garuruwan Kutep wasanda ke nesa da su. Ana kan wannan hali ne sai Gban Kuna wanda daga baya aka nada shi Gardanpua ya ridda, ya zama munafuki yana kishin Garkiye I don ya ga kulum Garkiye I yana kan gawurta sai ya nufi can kudu-maso-yamma da kasar Takum. Ya je ya kirawo Kumboshi wani shugaba na Chambawa kabilar Dakka don ya zo ya yi musu taimakon ya'kin su Lissam don a ci su da sauri. A lokacin nan kuwa aka ce shi Kumboshi ya fuskanci Akwana ne, nufinsa ne ya je can.

Da Kumboshi ya iso da jama'arsa masu yawa ya kafa sansaninsa ya zauna. Aka hada ya'ki aka je Lissam, amma ya'ki ya baci, ya'ki da mazaunan kan tsouni da wuya kwarai don yawan gunguran duwatsu. Sai Lissam suka kashe Zoboi wani mayakin Dakkawa, dansu. Daga nan sai zuciyar Dakkawa ta baci kwarai, suka maida fuskarsu a kan Gardanpua da Garkiye I ya'ki kuma ya auku tsakaninsu, watau Chambawa da Chambawa. Garkiye I ya ce, "Kai Gban Kuna ne ka Rulla wannan munafuci. To, ga shi ya'ki ya auku tsakaninmu da juna irin abin da raina ya ki tun muna tare da Garkola, ni zan kaura in barku da Dakkawa ka girbe abin da ka shuka."

Garkiye I da galibin Chambawa suka kaura suka nufi yamma maso-Arewa, ana ta yake-yake, a na cin nasara, da haka Garkiye I ya kara yawan jama'a da ganima. Garkiye I ya iso Arufu ya kafa sansani, ya cinye su da ya'ki, ya kwashe mutane da yawa daga cikinsu. Ya jima a wurin, amma don tsananin yunwa aka kaura zuwa Ganako.

Nubumga Donzomga A Ganako

Daga Arufu Garkiye I saboda karancin abinci sai ya tashi daga wurin ya nufo Arewa ya kafa sansani a bakin kogin Binuwai (Benue) ana ce da sansanin Ganako a yamma kafan da inda Ibi ta ke a yanzu. A lokacin nan Garkiye I ya riga ya tsufa, duk sha'anin yake-yake da kome yana hannun dansa Nubumga Donzomga ne.

Nufin Tafiyar Bauchi Na Fari

Daga Ganako, Nubumga Donzomga ya sami labari daga fatake yadda Shehun Sakkwato ke bada tuta, duk kowa da ya karbi tuta ba zai wofinta ba, in dai yana a dan gari ne sai ya zama birni ko ina ya ke. Sai Nubumga Donzomga ya shirya ya debi wadansu dakaru, ya kuma bar ma ubansa Garkiye I wadansu dakaru masu tsaronsa a Ganako, ya haye kogin Binuwai ya yi babban zango a Kogin Dinyi shi ne fa kogin Shermankar, da niyyar za shi Sakkwato karbo tuta yadda ya ji labari. Daga nan sai ya sami sako daga wurin ubansa Garkiye I cewa sarkin Jibu ~~Amido~~ Kuso ya shirya zai kawo masa babban hari. Nan da nan sai jaruminka Nubumga Donzomga ya dawo da baya bisa ga sakon ubansa, ya ce wa ubansa Garkiye I, ga ni na dawo bisa sakonka, amma kada ka damu bari dai wadannan bayin Fulani su yi karambanin zuwa nan garemu, ni da jama'ata a shirye mu ke in sun zo kuwa za su sha kashi a hannun Chambawa, ban ce wadannan mutane sun isa su yi fada da mu ba.

Daga baya sai aka ga mayakan Jibu sun zo da hari, sai Nubumga Donzomga da jama'arsa suka ba su kashi, suka koma a guje suna masu bakin ciki domin yawan hasaran da suka yi.

Sa'ad da Nubumga Donzomga ya sami nasara bisa wadannan bayin Fulani sai ya ce wa ubansa, "Ga shi zan yi dogon tafiya mai nisa, abin da ya fi sai in haye da kai zuwa zangon nan inda na sami sakonka na dawo da baya." Uban ya yarda, sai ya ketare da Garkiye I, ya inganta zangon ya zaunad da shi a wurin. Zaman Garkiye I, a wannan wuri da inganta zangon shi ya jawo wannan suna har wa yau Kogin Dinyi—watau kogin Chamba. Wannan sansanin nan da Nubumga Donzomga ya kafa, nisansa daga Ibi zuwa wurin wajen mil 6 ne, shi ne daga baya wani ya zo ya zauna a wurin shi ne tsohon Sarkin Kudu, kauen Ibi. Kogin Dinyi kuwa ya taho daga duwatsun kasar Pancin ne ya biyo har Shermankar a Lowland Division ya fada Kogin Binuwai a Ibi inda ya rabu biyu a arewacin Binuwai a wangan ketare. Sansanin nan kuwa yana yamma ne da Kogin Dinyi. shi su ke sha.

Tafiyar Bauchi Na Biyu

Sa'ad da Nubumga Donzomga ya gama shirya wa ubansa Garkiye I wurin zama sai ya tashi ya tafi Bauci a zamanin

Sarkin Bauchi Ibrahim ne wanda ya gaje sarauta bayan Yakubu I. A lokacin da ya kai Bauchi kuwa ya taras Ibrahim Sarkin Bauchi ya rigaya ya tafi ya kin Tabulla (Chambawa suna cewa ya kin Tuvela). Sai fa Nubumga Donzomga ya bi shi zuwa fagen fama. Ya iske shi ya kuma zayyana masa nufi guda uku. Ya ce, "Na farin burina zuwa Sakkwato ne garin karbar tuta. Na biyu don in kawo maka chappa, na uku don a taimake ni, inda zan zauna da saninka. Ni da ubana muna bakin wani babban kogi a can kudu (shi ne kogin Binuwai) Sarkin Bauchi ya karbe shi da murna ya ji dadin jawabinsa kwarai.

Ana nan sai Sarkin Bauchi Ibrahim ya tashi zai fada magabta da ya ki, sai ga Nubumga Donzomga da jama'arsa suka bi shi su kuma za su taya shi ya ki. Ya ce wa Nubumga Donzomga, "Ina za ka da mutanenka? Kai ba ko ne, koma ka huta abinka, wannan ya ki fa tsanani ke gare shi, ai saboda kai da mutanen, wadanda ke tase da kai kun gaji da yawan tafiya," Nubumga Donzomga da jama'arsa suka ki komawa baya, suka nufi wurin ya ki tare da Sarkin Bauchi.

Aka je aka hadfa ya ki, ya ki a kan ya ki, har aka yi wa Nubumga Donzomga makami wuri uku, amma bai mutu ba; ya ki na wajen fuska ~~idat~~ ya ke sai da ya yi musu barna da yawa kwarai tukuna, ya zauna aka yi masa jiyya ya warke.

Bayan ya ki Ibrahim ya yabi Nubumga Donzomga, ya ce, "Ashe kai namiji ne na gaskiya, mai kirjin ya ki kuwa. Tun da ka yi ya kin Tabulla tare da ni har ka yi mani taimako mai yawa na sani kai ba raggo ba ne."

Kana Ibrahim ya sake tambayar Nubumga Donzomga, ya ce, "Yarima" shi kuma ya amsa, ya ce, "Ran Sarki ya dade". Ibrahim ya ce masa, "Kana so a taimakeka ko?" Ya amsa ma sarki ya ce, "I, haka na ke so, ina kuwa nufi. Ran Sarki ya dade."

Sa'an nan Sarkin Bauchi ya kirawo wani babban jaruminsa wanda ya ke da 'yan ya ki da yan dakaru da yawa, watau na unguwar Jahunawa, sunansa Barde Karijo, yana Barden sarkin Bauchi, ya ce masa, "Ina so da kai da rundunan 'yan ya kin duka, ku tafi tare da Yarima Nubumga Donzomga." Ka zauna tare da shi kana taimakonsa da 'yan ya kin."

A cikin jama'ar Jahunawa, ga sunayen nanya wadanda suka tafo daga Bauchi tare da Nubumga Donzomga :

Barde Kario shi ne shugaba, sai Madawaki Gaude, Idirisu, Yarri, Ajije Lawan, Hassan, Ali sarkin kifa, Jatau Dass, Galadima Uban Gani, Abdullahi Gere, da Buba-aluran-daji. Su ke nan tare da jama'arsu; mayaka ne kuwa na gaske.

Daga nan ya dauki tuta da rubutu a ciki ya bai wa Nubumga Donzomga yana cewa "Cikin sunan Shehun Sakkwato, wanda ya ba ni wannan tuta, Albarkacin Annabi da na Shehu, da na Allah, za su kasance tare da kai, gama kai namiji ne, za ka sami albarka mai yawa."

Ya kawo takobin yanka ya bashi. Ya kuma ce, "Yanzu dai ka tafi lafiya da kai da jama'arka da ke tare da kai, da jama'ata da na ba ka don su taimake ka. Na gode don taimakon da kayi mani nan".

Bayan wannan ya kawo dawaki, zababbu talatin tare da dukiya masu yawa ya ba Nubumga Donzomga, yana cewa, "Kayi guzuri da wadannan."

Sai Nubumga Donzomga ya yi godiya mai yawa ya debi dakarawansa, da tutar, da dawakan nan tare da shi, ya koma wurin ubansa Garkiye na I yana cike da farin ciki.

Saad da Nubumga Donzomga ya karbo tuta daga wurin Ibrahim Sarkin Bauchi, ya taho ya tarad da tsoton nan nasa ubansa Garkiye I da kuma dakarun da ya bar su nan don tsaron ubansa lafiya. Sai ya gaya wa ubansa, "Bari mu koma gabas sashin kasarmu da muka fara zama, mu zauna," (yana nufin kasar Donga). Ya debe su ya haye kogin Binuwai da niyya a kunshe a ransa lallai sai ya yi ramako ga danginsa Chambawa wadanda su ka ci amanar ubansa, suka kuma wahalsheshi har da dauri, kuma bai manta da abin da Jibu ta yi ba na karambanin kawo hari ga sansanin Garkiyel uban Ga a Ganako. Amma bai fada wa kowa wannan nufinsa ba.

Bari mu kuma leka labarin Nubumga Donzomga da mutanen Jibu. Lokacin da Nubumga Donzomga ya iso Jibu a zamanin Jibu na I ne wai shi Lamido Kusa (Kuso) cikin 1842. Saj wadansu Jahunawa wadanda da suka taho daga Bauchi suka zama dakaru suna ta yake-yake tare da mutanen Jibu

da suka ji labarin Nubumga ya taho da tuta daga Bauchi da ayarin Jahunawa, sai suka ce, kai ga tutar Yakubu tare da 'yan'uwanmu me zai sa mu zauna nan cikin fako? Bari mu cim masu mu gama hankalimmu da su, sai da daddare suka fito suka nufi sansanin Nubumga Donzomga suka ba da caffa suna masu murna da Jahunawan da suka tafo da N. Donzomga sai labarin gida Bauci, shugaban nan Jahunawa wadanda sarkin Bauci ya hada su da N. Donzomga, Barde Kario ne ya sada su da N. Donzomga, ya kuwa karbe su da murna.

Daga nan fa N. Donzomga ya buga Jibu da babban hari ya yi masu barna mai yawa ya huce ya yi ramako yana jin haushi da suka kawo wa ubansa Garkiye I hari. Sai Auta wani rišakken jarumi daya daga cikin Jahunawan da suka fito cikin Jibu suka hada kai da jama'ar N. Donzomga (Auta shi ne wanda daga bayan da aka kafa Donga, aka nada Yari daya jarumi daga Jahunawan Bauci sarkin Jahun, sai shi kuma ya nada Auta sarkin yak) ya gane sarkin Jibu Kusa. Yana zagawa jikin ganuwa sai ya harbe shi ya kuwa yi sa'a kibya ta kama shi, yak ya watse. Dama N. Donzomga ba shi da niyyar zaman wurin, ya wuce abinsa da duk ayarinsa, sun nufo wajen Garbanyi.

Labarin Garkola

Bari kuma mu koma kan labarimmu na baya na Garkola da Chambawan nan na kasar Donga, mu ga yadda suka rarrabu amma bayan wasu shekaru suka sake gamuwa suka zama abu daya kaman da fari.

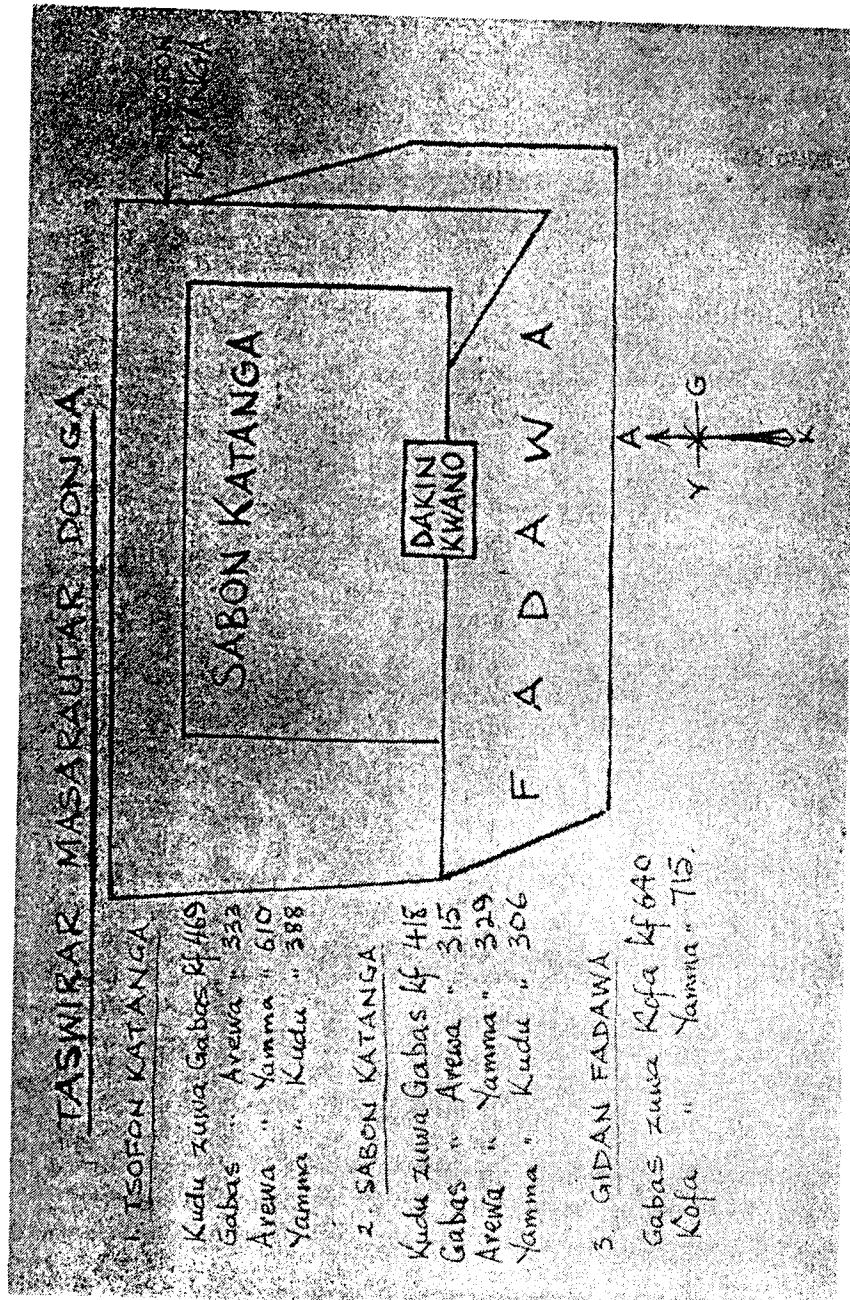
Bayan da Shimbura ya kaura da wasu Chambawa zuwa kasar Takum daga nan karfin Birnin Garkola ya raunana ya ragu kwarai. Bai dade ba sai ga Garkola ya rasu. 'Yar'uwari Garkola wai ita Kaa Nade, sunan uwa tata Yeblimiya, ta hana wa 'ya'yan dan'uwanta Garkola sarauta ko shugabanci, ba ta kuma yi shawara da kowa ba sai ta ba mijinta Galim-Kpanga (Kpangha) sarauta, sunansa Gbaninga uban Yebilga. A'a'a, kowa ya yi mamakin wannan, hankalin jama'a ya tashi, suka ce, "Wannan sarauta da ma am ba da ita riiko ne, amma don munafunci aka kulla matsanancin kiyayya ga masu ita har suka bar garin nan, muna fushi da bakin ciki gari ya zama kufai, to, babu mai kara zaman garin nan."

Sai Nyonzuma mutumin zuriyar Poba, sunan ubansa Nuyera, ya debi wasu mutane suka kaura zuwa bakin kogin Donga, ya zama sarki bisa kan mutanensa. Suka kafa garinsu suka zauna arewa da Birnin Donga misalin mil daya da rabi. Da Nyonzuma ya ci sarauta ana ce da shi Garbanyi, shi ne sarkin Suntai na farko duka. Sauran jama'a da ke Garkola ke nan ko wace fungiya ta kama wurin zamanta. Kowa ya shuka alheri zai ga alheri ne, wanda kuwa ya shuka mugunta zai ga sharri ne. Karshen labarin Garkola ke nan.

Nubumga Donzomga Ya Ci Nasara Bisa Kan Garbanyi

Garkiye I, da fansa Nubumga Donzomga tare da dimbin dakaru da jama'a da dawaki masu yawa da karfi ainun, suka iso wurin Garbanyi. Amma Garkiye I tsufa ya rinjaye shi ba shi son kome sai zaman lafiya, ya so a shiga cikin garin Garbanyi. Amma fansa Nubumga Donzomga ya ki, ya ce wadannan jama'a masu yawa ba shi yiwuwa a shigad da su cikin garin Garbanyi, ya wuce ya kafa sansaninsa kudu da garin Garbanyi, (misalin rubu'in mil a Birnin Donga).

Tsananin yunwa a sansanin Nubumga Donzomga har guzurinsu ya kare ya zama tilas dakaru da jama'a su sauno ma kansu abin da za su ci don ba su yi shuka ba tukuna. Sai fa suka yi ta shigan gonakin mutanen Garbanyi suka yi ta diban hatsi da sauran abinci kullum. Jama'ar Garbanyi da suka ga haka sai suka ri'ka kama wadansu, su kuma kashe wadansu. Ana cikin irin wannan hali sai ran nan suka kashe wani jarumin Nubumga Donzomga Bahaushe mutumin Kano, sunansa Muhamman, la'kabinsa Dogo—Muhamman Dogo, yana tare da shi tun daga Jenuwa, shi ne ma ya yi masa jagora zuwa Bauchi. Hankalin Nubumga Donzomga ya tashi, ya umurta a tsare garin Garbanyi, ya firgita da mutanensa da sun ga ba su iya yaki da shi ba suka aike a boye zuwa ga wadansu Jukunawa da Ankwaiyawa da wadansu Fulani neman gudunmawa har Nyakola da mutanen Jibu ma sun taho. Aka hada yaki aka yi ta bugawa, daga bayu Nubumga Donzomga ya rinjaye Garbanyi da runduna tasa suka gudu da daddare zuwa Jibu, wadansu cikin jirage ta kogi suka sulale. Suka yi shekara uku a Jibu, wadansu suka kaura zuwa Wuriyo suka zauna shekara

bakwai sai Garbanyi ya rasu wani dan'uwansa sunansa Wobkwasa ya gaje shi, sunan sarauta tasa Garnyisa, daga nan sai suka kafa ganuwarsu a Gauri bayan garin Wuriyo, sai kuma suka kaura suka hayo kogin Suntai suka kafa garinsu inda Suntai ta ke a yanzu bayan Garnyisa ya zo Donga ya gana da Garbosa Nubumga Donzomga dangin uwa tasa don uwa tasa 'yar Sama ce. Aka ce bayan kafa garin da shekara shida sai Garnyisa ya mutu. Poba dan Garbanyi ya gaje sarauta bayansa 1879-1913.

Kafa Birnin Donga, Da Mutuwar Garkiye I Da Sarautar Garbasa I

Aka kafa birnin Donzomga kusa da kogi, bayan da aka kori Garbanyi Sarkin Suntai na farko, aka zabi wurin nan. Lokacin da za a zabi wurin nan aka yishawara tukuna. Dalilai da suka sa aka zabi wurin nan, uku ne. Da fari suka duba wuri ne inda za su sami abin bukata watau inda muradinsu zai samu. Na biyu suka tuna da tafuka inda za su sami abin yin bukatar miya. Na uku suka duba kuma domin kwanakin da mutanen Garbanyi Sarkin Suntai suna nan sa'ilin da ana kan yakeyaken nan da junu Nubumga Donzomga ya kawo ubansa ya zamsheshi a gindin wata kadanya, har ubansa Garkiye I ya rataye zabira tasa a kan kadanyan nan. (Saboda Garkiye I ya rataye zabirarsa a kan kadanyan nan aka kebe wurin har yanzu. Gama daga baya ya zama gidansa, a nan aka binne shi, aka kuma dasa cediya a kushewausa don shaida.) Sai fa aka soma ginin ganuwa, ana aiki a kan aiki babu mai zama, har aka gama dukkan aikin ginin ganuwa. Aka kuma shata masarauta, an dauki kwatancin yadda aka gani a Bauchi. Aka gina katanga kewaye, aka zuba soraye da zauruka da dakuna. A lokacin a duk wannan Division namu babu maginan gaske irin ta Arewa balle a gina wata masarauta, to, fa haka ne za a ga sarakuna suna zamansu a gidan zana. Sai manyan Chambawa suka hadu suka yi shawarar kafa birnin da sarki Garkiye I. Aka kara zuwa kudu daga sansaninsu, aka shata birni misalin mil daya da rabi daga kufayin Garbanyi. Aka shiga aikin gina ganuwa kowa da kowa sai aiki aka gama. Sa'an nan suka yi shawaran sunan da za su sa wa birnin, shawara ta kama a kan sunan mashahurin nan nasu Nubumga Donzomga. Aka sa wa birnin suna wai "Donzomga". Shi ne ake kira Donga asalin sunan ke nan.

Nubumga Donzomga Ya Zama Sarki

Da aka kafa birni bayan shekara uku sai fa Garkiye I ya bar duniya, ya tsu'a kwarai da gaske, har idanunsa ba su gani kuma. Zabab bun manyan Chambawa watau irin majalisan nan ta gargajiya masu nada sarki bisa ga al'ada, nan da nan suka nada Nubumga Donzomga, sarauta, kun sani ko da ma shi ne dan fari kuma duk al'amarin kome da kome na hannunsa tun uban yana da rai. Sunan sarauta tasa, Garbasa, ya gaje gadon ubanninsa da kakaninsa, ya zabi sunan sarautar kakansa Garbasa (Garbasa Nonga) uban Loya Garbosa. Bari mu leka azancin sunansa Nubumga Donzomga : (a) "Nubumga" Nu-gudu bum-ga. "Nu—yana nufin ne, bum—yana nufin "yaki" ne, ga—yana nufin "ba" ne. "Watau Nubumga". —Ma'ana tasa "Ba ni gudun yaki ba". (b) Donzomga Don-zom-ga —Don—gaida, ko salama, zom—wuri, ga—ba." Watau ma'anar Donzomga "Ba zan gaida kowa ba, ko "Ba zan yi sallama da kowa a wurin ba." Har yanzu dai Don-zom-ga "Ba zan gaida kowa a wurin ba, ko kuwa Ba zan yi sallama ga kowa a wurin ba".

Ita kuwa wannan sunan sarauta Garbasa, ma'ana tata "Sarkin karfe." Gar-Gara ke nan a takaice, watau sarki, basa-karfe ke nan. Sunan nan Garbasa ya zama sananne a kasan nan don shahara tasa, har Jukunawa suna ce da shi Aku Shoko Akusho, Mazaunan Kasar Takum suna ce Tana Gaba, su Tiv kuma suna ce Tor Gaba. Duk ma'ana daya ne Garbasa. Sunan Garbasa don mu'ujiza da shi ake rantsuwa nan Donga.

Bayan da Birnin Donga ya zaunu, labarinsa ya yawaita a wurare dabam daban har su Chambawa wadanda ke zazzaune cikin kasar Donga ta Kudu a wajajen su Kentu da Kpanzo suka rika zuwa. Gayam Bashena dan farin Gardanpua (Garpua) ya taso da talakawansa su Kpanzo-sunwa (Kpangaji) da Baivo da Hwaje, da yawa.

Gargea Bobzomga shi kabilar Chamba Janga ne, shi ma da mutanensa suka iso daga inda ya ke zaune yamma da dutsen Dibwei. Abu Abakpariga shi makadfi ne yana tare da Garkiye I tun daga Jenuwa. Adi da Subake 'ya'yan Kwuima sumu suka sami Garkiye I a Jenuwa. Aka nada Abu Galora (Garlor), Adi kuma Galim a fuskar noman gandu. Daga baya wadansu Kpanzo daga Saindo (Jeji tsakanin Gankwai da Suntai) suka

taho, kamar yadda wadansu Abakpariga suka taho. Don amincewa da biyayya sai Garbasa ya sanya Garlora shugaban Abakpariga, ya kuma sanya Galim Adi shugaban Kpanzo, su biyu duk ya ba ko wanne amanar lura da kofar ganuwa..

Wadansu Wurbo masunta (masu kashe kifi) suka ji labarin Garbasa yadda ya sami nasara da Garbanyi suka kawo masa cappa, ya zaunad da su bayan birni yamma kusa da kogi.

Akwai su Kentu (Icen) kuma da suka taho gunji. An san Barufu tare da Garkiye Isuka zo; a zamanin Garbasa Nukponye, da Bigwa, da Binye, da Nukpo (masunta) da Birkan daga karshe. Garbasa Donzomga ya karbi ko wadanne irin mutane da suka taho gare shi, ya cishe su ya shashesu ya ba su wurin zama. Da danginsu na baya suka ji labarin kyaun zamansu sai suka ri'ka zuwa har da wadansu kananan zuriyoyi na mutane. Gari ya cika aka buda ganuwa aka kara watau sau uku ke nan. Jama'a ta cika fal har ba masaka tsinke gari ya zama birni. Aka yi kofosin ganuwa takwas watau ko wace kusurwa kofa biyu.

Kada mu manta da Jibawa. Wadansu Jibawa ma daga cikin yankin kasar Gashaka (Gashaka District) cikin lardin Adamawa suka iso. Bakundi : Jukunawa Bakundi District su ma sun taho da zama.

Dalilin zuwan jama'a : Wadansu don danginsu sun ki su ne maganar maita, wadansu don su sami ma'buya su sami wurin noma wadatacce don gudun yak'i da yawan hare hare da ake kawo masu a kauyukansu, wadansu ma don cin gishiri suka taho. Amma babban dalilin mafi girma duka saboda su kubuta daga duriyar yak'in Hamadu Sarkin Muri na IV 1861—1869 wanda ya kafa Gassol domin ya taba zuwa da babban yakinsa a kasar Donga wajen Gabas da Kudu ya kuwa yi barna mai yawa.

Nubumga Donzomga Garbasa ya mallake dukan kasar Donga ya biyad da wadansu da suka dan ta da kai bayan watsewar birnin Garkola, kasa ta biyu tilas kaujan taburma har ma yakinsa ya taba kai Nama. Ba zamu ambaci yakokinsa ko na 'ya'yansa da suka gaje sarauta bayansa a wannan littafi ba domin labaru ne masu yawa.

Yadda na ambata a can bayan na shigowar wadansu da dalilan shigowarsu a Donga, na kuma bayyana yadda su Chambawa suka warwatsu da dalilan watsewarsu, to, a lokacin nan ba wadansu Kentu a Garkola (Dutsen Gankwai domin wadanda

Chamba suka taras a wurin lokacin da suka shigo kasan nan Kuku ne wanda aka fara kama shi da dansa Agbu, da Chambawa suka ji harshensa cewa shi shugaban wadansu' kabilia ne "Hwaye" sun ketaro suka taras kuma jama'arsa ne duk giindin dutsen. To, a lokacin nan su Kentu (Icen) ba su isò nan ba tukuna suna kudu da Gankwai, sai daga bayan Garbasa ya kawo su Binye a wannan dutsen Gankwai.

Tun lokacin da aka kafa birnin Donga zuwa lokacin da mulkin Ingilishi ta gaje mulkin Nijeriya Chamba da kansu su ke yin mulkin wuraren. Su suke yin shari'a da raba husuma da dai sauran al'amura na irinsu. Ba su taba nadu wani sarkinsu daga wurin wani dangi ko karban umurni har dai Allah ya kaddara sarautar Ingilishi ta gaje mulkin Nijeriya su ke nadu sarakunansu bisa ga al'ada tasu. Cikin birnin kuma akwai aure iri biyu kadai. Babban aure ko mafi yawa shi ne na irin auren Chambawa ga dukan ko wanne dangi; aure na biyu auren Muhammadiyah ga su Musulmai. Amma yanzu ma an fara auren Kirista.

Akwai wadansu wasa da rawa cikin birni iri iri na farin ciki da kuma na ba'kin ciki. Wannan ko wanne dangi na cikin birni yana da irin nasa da ya gada; amma da wasa da rawa na farin ciki ko na ba'kin ciki musamman wanda dukan dangi da ko wanne iri za su taru a wurin gaba daya haka sai na Chambawa kadai; babu kuwa autansa. Dukan mazaunyan wannan birni ko wane dangi banda Musulmi kadai dabi'ar Chambawa suke bi. Su kuma Musulmai na wannan birni cikin zurfin bincike su ma suna da dabi'ar Chambawa kadan.

Haka kuma ga kaciya, galibin kaciyan birnin nan irin na Chambawa ne. Musamman farauta duka irin na Chambawa ne ake yi.

Jinya kuma irin na Chambawa ake yi, amma binnewar matattu da al'adar mutuwa ko wanne dangi yana da irin nasa da ya gada daga ubanni da kakanni.

Idi babu wani Idi sai idin Chambawa kadai domin dukan dangi wadanda suke ba Musulmai ba. Kuma a lokacin Idin Musulmai, idan azumi da na Layya Chambawa su kan taya Musulmai murna, saboda albarkacin Chambawa sauran dangi kuma su kan yi. Wannan kuwa daidai ne ya wajaba ko wane mai mulkin kasa ya san abin da ke musamman zai ganshi mazaunyan kasarsa.

Gaisuwa da ladabi banda Musulmai sauran dangi duk na Chambawa ake bi.

Tun da aka kafa birnin nan ba a taba kawo masa yaķi ba; haka kuma ga hari. In aka yi niyya sai a koma warwarewa a fasa; babu wanda ya taba zuwa bayan birnin nan da nufin yaķi ko hari har turawa suka gaje dukan kasashen. To, “gidan rina gagara shafa, ko dabarun wasa ba za a shafa ba! Kome wankin kwaryar mai ba za ta rabu fa da maiko a dadi ba.” ‘Ko kai mai karatun nan yanzu za ka taba ne?’ Kada fa ka yi karambani ka soma, gama kasan kowa ya kira kurmi sai ya amsa ko da sau nawa! Ka sani kuma kome lalacewan naman giwa lallai ya fi kwando guda. Kai! Ko yanzu sabulu yana maganin dauda! Zaman lafiya ya fi tashin hankali dadi.

Yadda aka kafa birnin nan, Garbasa ya dauki wani d'ansa saurayi sunansa Yisarga, Nyosoworga Gban-Kuyeba Galadimansa shi kuma ya d'auki diya tasa budurwa sunanta Ngwunyemuga; aka gama abin da aka gama na dawa'i, aka kafa gari da su : Yisarga a kofar gabas, Ngwunyemuga a kofar yamma. Shi malamin da ya kafa wannan birni ana ce da shi Malam Muhammadu, Waliyi ne, shi Ba-Wangare ne mutumin Kano. Malam Muhammadu shi ne sanadin zaman Malam Audu a nan birni. Malam Audu shi ne wanda daga baya Garbasa ya nada shi Limamin Jahum. Shi kuma Ba-Kano ne. Bayan kafin nan na farko sai Malam Muhammadu ya tafi abinsa ya bar Malam Audu, to, Malam Audu ne ya yi kafin na karuwan ganuwa da aka dada daga baya duka.

Bayan da aka kafa birnin nan, sai aka riķa daduwa aka bazu zuwa waje aka kara ginin ganuwa, aka kuma cika ainun, aka kuma kara ganuwa aka kuma cika, aka yi ta karin ganuwa har sau hudu. Wannan sabon kari na karshe a kan ce da mazaun'an wurin, “Ba-ku-ka-pye” watau, “Na sabon ganuwa,” an gajarta magana a kan ce “Bakapye.”

Alkaryan nan ta cika da mutane, har idan ana zancen yawan mutane da girman birni a wannan fuska a kan ce babu kama tata sai ko birnin Wase da taki goma. Mutanen Donga suna da zafin hali a da, kullum yaķi suke so. Aka ce sa'ad da Donga tana cike yawan mutanenta ya kai 8,000 (dubu takwas) galibi sun ce dubu goma (10,000).

Dalilin yawan mutane ke nan, saboda jin dasin mulkin Garbasa da tsiran mutunci, don kuwa tsoron bauta in dai suka kuskura suka tafi wani gari. Kuma domin a kwanakin nan mutum bai ya

yin wargi da yaķi, in fa ya shagala ba wuya a kama shi zuwa wani gu. To, wannan shi ne dalilin taruwansu da yawa hakanan.

Annoba ta shigo, agana ta hallaka mutane masu yawa bayan da aka dawo daga yaķin Bayaro har aka ce mutane wadanda suka mutu sun fi wadanda suka mutu cikin yaķin Bayaro. A zamanin Garbasa I. kuma aka yi agana mai zafi har ana warwasan wurin binnewa, gama dukan wanda agana ta kashe a kan binne shi a bayan gari. To idan mutum ya tafi bayan gari ya tone kabari ya dawo gida don ya d'auko gawansa kafin ya dawo sai wani ya sa tasa gawar wurin ya binne. Haka kuma a zamanin Garkiye nā biyu aka yi agana mai tsanani har cikin duwatsu kuma mutane da yawa sun hallaka,. Bayan wannan kuma an koma yin ciwon mai dundua zamanin Garkiye na II har yanzu an yi mutuwa ba kadan ba.

Bayan da wannan zamanin lafiya na rashin yaķe-yaķe da kame-kame da kwace-kwace ya shigo har kuma umurnin hanin wadannan ya tabbata da yawa daga cikinsu suka shiga yawon duniya, aka kuma yi kauyuka da yawa banda gari; kowa wanda bukata tasa ba ta biya ba ya tafi inda bukata tasa za ta biya, da kuma cika burinsa. A'a galibin watsewan mutane biyu ne, zancen Nya Yeba, da kuma kamun lebura, a bada lebura 200 ko 300 kulum jidum ilala don kayan sojoi.

An wahala da yawa a farkon zaman wannan birni da namomin daji, damisa da zakoki da kuraye da yawa. Akwai giwaye da yawa a wani tabki ta arewa da gari, ana ce da tabkin, Shisha. Da sannu sannu da fama mai yawa duk aka kore wadannan namomin daji nesa da birni.

Banda kafa birni da Garbasa ya yi, ya kuma yi wani babban aiki mai fasaha, ya kafa masarauta, ya kewaye ta da katanga kusurwa hudu duka. Ya gina soraye da manyan zauruka bawkai. Ya shirya gida a kan fasali. dakunan iyalai dabam, sorayen taskoki dabam, sorayen zama dabam, dawakai na zagage 12 dabam, dakin kili doki mai farin jini kusa da turakansa dabam, rumbuna na hatsi kuma dabam, dakunan kayan miya dabam, kifi dabam, nama kuma dabam, dakunan su manja dabam. Kofofin waje biyu—wato kofar fada ta kudu, da kofar bai ta yamma duka soraye ne: bayan wannan ya sanya sarkin kofa a cikinsu duka; kasafin ayyukansa ya sanya su a hannun wadansu mutane, yardaddun bayinsa.

A zamanin Garbanyi, ya bude wata kofa ta kudu maso yamma a masarauta, ya gina soro a wurin, ta nan ya kan bi zuwa gidansa na da inda ya ke tun bai yi sarauta ba. Sabon abin da ya yi ke nan a masarauta cikin zamaninsa, ya bude sabuwar kofa da gina soro a wurin.

Cikin zamanin Garbosa na I. ya kara gina wani babban soro na ajiyar dukiya, wannan shi ne sabon abin da ya yi a masarauta a zamaninsa.

A zamanin Garkiye na II, aka rage girman masarauta, ban da wannan bai yi kome sabo a ciki ba: gine-gine suka rushe da yawa.

A zamanin Garbasa (dan Garbanyi), sarkin Donga na VI ba a sake kome cikin sarauta ba. Cikin zamanin Garbosa II (dan Garbosa I), shi ne sarkin Donga na VII, ya yi sababbin abubuwa biyu cikin masarauta. Maimakon soro na kofar gida da ya rushe tun zamanin Garkiye II, aka maishe shi adada, da Garbosa II, ya rushe shi, ya sake tada adada wanda ya fi na da girma: ya kara fadinsa da tsawonsa, ya gina shi adada mai zati mai tagogi, ya kafa masa kwano, duk kuwa sabbin kwano ne. Ya kuma shafa tsawonsa bangon ciki da bai da siminti, ya yi dabeni kasa da siminti. Ya koma shafa ciki da farar kasa, kafa biyu da inci bakwai kuwa ya shafe shi da kolta daga kasa kewayen gindin bango duka. Bayan wannan kuma ya gina dakin kansa wani babban adada mai ciki uku mai zati da tagogi na madubi da rawaya: shirayi kuma akewayen dukan kusurwa hudu, tsawon shirayi kuwa kafa 58, fadinsa kafa 40, tsawon adada nan kafa 50, fadinsa kafa 21 da inci takwas, fadin shirayi daga bango zuwa shirayi kafa tara da inci bakwai ne duk haka a kewaye. Tushen gini da duwatsu aka yi bayan da aka tone rami, gini kuma da tubali masu kusurwa hudu. 'Dakin ajiyar tusafi daya, wurin ajiyar littattafai da takardunsa (Office) dakin uku da duk shirayi ya yi dabensu da siminti kana ya shafe bango da farar kasa. Cikin dakin uku daga karfashi kafa daya da uku bisa husu ya shafe bango da kolta duk a kewaye.

A cikin gida har wa yau ya rushe dukkan tsosaffin dakin uku iyalai, ya yi sabon fasali, ya gina sabbin dakin a jere masu tagogi da tazara kuma a tsakani don kiwon lafiya. Ga zancen

iyali kuma ya kimanta iyalinsa kwarai da gaske ainun kuwa, sun yi kadan . Im ba don tilas a halin kasa ba ya fi son auren mace daya.

Ya kuma karfafa duk katanga a kewayc, ya kara zazzana ingataccen zatinsa ya yabe ciki da bai. Ya aminta masarauta har ta yi kyaun gani. Adadin zauruka ko wane zamani dai suna a cike kamar awalin gina su a farko.

Kafa tushin ganuwa da katangan masarauta, duk da duwatsu aka kafa tushin gini sa'an nan aka yi gini da tubulan curin hannu, aka yi amfsani da kobren kirya cikin gine-gine, ko a yanzu ma da zamani ya sake ana gani sauran raguwarsa abin girmamawa ne.

Garbasa I Nubumga Donzomga ya yi hikima, idan mutum ya dubi ganuwar Donga a da zai yaba masa da Nya Gbanje.

Sunayen Wadanda Suka Sarautar Donga—Gara.

Sunayensu da sunan sarautarsu:

1. Shimbura, shi ne Garkiye I (Uwa tasa Nyagyeom Chamba Pyeri ce)
2. Nubumga Donzomga, shi ne Garbasa (uwa tasa Sukbe Chamba Pyerice).
3. Bileya dan Nubumga Donzomga, shi ne Gargbanyi (uwa tasa Inarbu Kutep ce)
4. Sonyonga dan Nubunga Donzomga shine Garbasa I. (uwa tasa Anyishi Nyi~~u~~ Kentu (Icen) ce).
5. Bitemya dan Donzomga, shi ne Garkiye II (uwa tasa Asi Jukun Basu)
6. Nyaga dan Gargbanyi, shi ne Garbasa II (uwa tasa Asi mutumiyar kasar Kamaru—Bafun).
7. Bitemya Sambo dan sonyonga, shi ne Garbosa II (uwa tasa Aminatu Bagalambiya daga jama'ar da sarkin Bauci Ibrahim ya bai wa Nubumga Donzomga.)

Ga abin da manyan Chambawa masanan labaru suka fadi. Shekarun Garkiye I. a Donga 3 kadai ya yi, sai ya rasu. 'Dansa Nubumga Donzomga Garbasa ya gaji sarauta ya yi shekara 40 a sarauta. Garbanyi dansa shekaru 7 kadai ya yi, dansa Garbosa I ya yi 19, dansa Garkiye II ya yi 10. Garbasa Nyaga dan Gargbanyi ya yi 10.

Lissafinsu a sarautar Donga:

1. Garkiye I shekara tasa 3 ne a nan Donga.
2. N. D. Garbasa I shekara tasa 40
3. Gargbanyi „ „ 7
4. Garbosa I „ „ 19
5. Garkiye II „ „ 10
6. Garbasa II „ „ 10
7. Garbosa II shekarunsa a yau, 25 ya ci sarauta 1/11/31 yana kan rayuwa 1956.

Idan ka lura za ka ga an sa Garkiye I da Garkiye II, da Garbasa I da Garbasa II, da Garbosa II ana nufin sarakunan da suke da irin sunan nan a sarautar Donga. Akwai sarakunan Chamba da ke da sunan sarauta Garbasa da Garbosa, tun ba su zo nan lardi ba.

Garbasa Nubumga Donzomga ya kafa birnin Donga da masarauta gineniyya, soraye da katanga a kewaye da masarauta. Duk sarakuna makwabta nasa masu gidan zana ne a zamanin har zuwa lokaci mai tsawon gaske.

Ga Lissafin Su Gbana (Galadima) A Donga.

Ga Lissafin wadanda suka yi sarautar Gbana tun kafawar Birnin Donga zuwa a yau, su takwas (8) ne. Ga dai sunayensu bi da bi:

1. Sonworga Zoma Gban Kuryeba shi ne galadima na farko
2. Gban Binuga dan „ „ (a taskaice Gban Kuryeba)
3. Gban Foa (Fogha) dan Gasaya ne.
4. Gban Basama (Sama) dan Sopiya ne. Wadansu su kan ce da shi Basamba
5. Gban Sonmakaya dan Nya Gbanwe ne.
6. Gban Gamuga dan Gban Kuyeba ne (Sonworga Zoma)
7. Gban Tanenga Dera dan Gban Kuyeba „ „ , shi ne mai ri~~k~~e da sarautar galadanci a yanzu. Da Gban Fogha, da Gban Basamba, da Gban Sonmakaya, da Gban Tanenga Dera, su hudu, al'amarinsu a cikin sarautar galadanci bai inganta ba don kuwa ba su yi karko ciki ba.

Da fari Chambawa manya suka hadu aka yi shawara aka ce a nafa Nya Gbanwe sarautar Gbana watau Galadima. Sai shi Nya Gbanwe da kansa, mai hikima ne, shi mai tausayin dabbobi ne da kuma mutane, ya ki ya ce, "Wannan shawara ba ta tsaya ba, idan dai Chambawa suka amince da ni, to bari a ba kanina dan ubana Sonworga Zoma, dalilin don ni da Gara Nubumga Donzomga 'yan uwa ne na kurkusa wajen uwa. Uwayemmu da juna shakikai ne, to, bai kamata ni da shi mu dauki manyan matsayi duka ba sai mu jawo wafansu mu saka ciki da haka al'amarinmu zai fi kyau. Kome na gidana daga wurin Nubumga Donzomga ne. Duk aka yarda da haka. Sai Aka aika wajen Tinyisa aka kirawo Sonworga Zoma dan uban Nya Gbanwe aka ba shi sarautar galadanci, Gbana.

1. Gban Sonworga ~~Zoma~~ Garbasa I Gara Donga na II ne ya nafa shi Gbana (Galadima).
2. Dansa na fari Binuga, bayan ya mutu sai Garbanyi Gara na Donga na III ya nafa shi Gbana.
3. Gban Foa, da Gban Basama, da Gban Sonmakaya su uku duk Garbosa na I Gara na Donga na IV ne ya nafa su sarautar galadanci, Gbana, bayan mutuwar Gban Binuga.
4. Gban Gamuga Garkiye na II Gara na Donga na V shi ya nafa shi Gbana.
5. Gban Tanenga Dera da Gban Birmiya Garbosa II Gara na VII shi ya nafa su Gbana.

Lissafin Wadanda suka yi Sarautar Suntai

1. Nyonzuma shi ne = Gargbanyi Sarkin Suntai na fari
2. Wobkwasa „ „ = Garnyisa „ „ biyu
3. Poba dan Nyonzuma = Garjila I „ „ uku
4. Gelliga dan Poba = Gargbanyi „ „ huđu
5. Aishe „ „ = Garkola „ „ biyar
(An tube shi).
6. Shishiwa „ „ = Garnyisa „ „ shida
(An tube shi).
7. Nena „ „ = Garjila II, ~~yana ingutu~~, bakwai.

Sunayen Sarautun Chambawa Ko Majalisar Gara a Da

1. Gara—shi ne Sarki.
2. Gbana—Da Hausa shi ne Galadima. Gbana shi ne wakilin Gara (Gara's deputy) yana da wafansu ayyuka a hannunsa na fuskar mulkin Chambawa.
3. Kpanghati—Da Hausa Madaki. Kpanghati shi ne mabiye da Gbana cikin mulkin Gara, babba ne kuma cikin mashawartan Gara. Nauyin sha'anin fuskar yaki yana hannunsa.
4. Nya—Sarkin Yači ko shugaban yaki. Nya aikinsa kusan na Kpanghati ne, shi ne kuma sarkin yaki na Gara. Ko da shi ke akwai sarakunan yaki na Chambawa biyu watau Gangum da Galim ko Garlima amma abin da aka shawarta a Majalisar Gara game da hanyan Nya da Kpanghati za a bi a yi wani yaki. Kuma kome tsananin yaki Nya ne zai kasance tare da su Gangum da Galim da sauran dakaru yana lura ko suna bin hanyar da Majalisar Gara ta shawarta? Haka kuma idan Gara da kansa ya je fagen yaki alhakin ya dawo gida lafiya yana ga Nya da Kpanghati ne.
5. Kuni—Shi ne Turaki da Hausa, yana cikin wafanda suna kusa da Gara, ana ce da Kuni "Matar Gara", yana cikin masu bada shawara ga Gara. Bisa ga al'adar Chambawa kullum an fi nafa dan mace Kuni, watau wanda uwa tasa dangi ce a zuriyar Gara.
6. Tigye—Dan Majalisar Gara ne mai ba da shawara.
7. Mbala—Mace ce "Goggon Gara" ko kuwa shugaban Gimbiyoyi, Mbala da misalin "Sarauniya ce", babba ce cikin sha'anin al'adar Chambawa, da kuma yin sulhu tsakanin Gara da sauran manya ko mutane, im wani ya yi babban laifi, namiji ko mace. Idan Gara bai yarda da wata shawarar Majalisarsa ba, su kuma sun ga lallař ne a yi aiki da shawaran nan tasu, ba su da iko su sa Gara ya bi, sai su je ga Mbala ita ce za ta je ga Gara sai Gara ya yarda a yi wannan abu da manya suka shawarta.
Mbala ana nafa mace wacce ta ke cikin zuriyar Gara, da ya ke nan Donga kabilar Chamba Sama ke mulki watau Mbala ta kasance ta zuriyarsu ne. Idan a wani wuri ne da wani irin kabila dabam ke mulki hakanan kuma sai a nafa Mbala daga wannan zuriya din.

8. Vompobiya shi ne shugaban al'adar Chamba, Vompobiya wani ne daga zuciyar Chamba Sama wanda ya zama shugaban al'ada. Idan Gara zai fita yaki ko dai tafiya zuwa wani wuri, Majalisar Gara in sun rigaya sunfi ta Gara ba zai fita ba sai wannan shugaban al'ada Vompolbiya da Mbala sun zo kofarsa ta waje sun yi masa kyakkyawar fatar nasara.
9. Gangum—Shi ne Sarkin Yakin Chambawa. Wadannan sarautun Gara da mu ke nunawa daga 1—16 nan, Gangum babban sarkin yakin Chamba zai nafa nasa kuma haka, watau Gbana, da Kpanghati, da Kuni da Nya da dai sauransu sai dai Mbala da Vompolbiya ne kurum ba shi da su a wajen mabiyansa. Wadannan sarautu da ya nafa ko aka nafa masu duk masu bada shawara ne game da sha'anin yaki, kuma tare da su ya ke a fagen yaki.
10. Galim—Shi ne sarkin yaki na biyu biye da Gangum, duk kome da kome na fuskar yaki yana hannunsa ne, kusan duk majiya karfi na jama'ar Chamba suna hannunsa ne. Idan kuwa ba babban yaki ba Gangum da Galim sun fita ya wadatar za su yi nasara ne, watau yawancin dakarun Chambawa suna hannunsa ne. Shi kuma Galim ko Garlima yadda Gangum ya ke da sarautu a bayansa yadda na nuna a baya haka kuma yana da su.
11. Zegna—Kamar tafintan Gara ne, ko kuwa mai shela na Gara. Idan yana magana cikin jama'a Zegna zai sake maimaita jawabin nan don kowa ya ji sosai, idan kuwa Gara bai sami fitowa ga jama'a ba shi Zegna yana cikin manyan Gara wadanda su kan isa gareshi. To, irin abin da Gara ya fada ma Majalisarsa don su sanar da jama'a shi Zegna zai maida jawabin nan daidai yadda Gara ya fada a can.
12. Zarma—Mai bada shawara ne, yawancin ayyukansa na fuskar yaki ne, ya zama kamar mataimakin Nya.
13. Fawe—Mai ba da shawara ne, kuma mataimakin Nya ne wajen shawara, a da can Fawe a kan nafa wanda ya ke cikin zuriyar Gara ne, shi da Nya su ke kawo ma Gara labarin dakaru ko mayaka.
14. Kpanduwe—Shi ne mai lura da sha'anin mutuwa da al'adar kukan mutuwa cikin jama'ar Chambawa: akwai

wadanda in suka mutu Gara ne zai ba da abin likafaninsu, Lokacin da Gbana zai shiga ba da labarin rasuwan nan zai fita tare da Kpanduwe, Gara zai danka masu abin suturar mamacin, shi kuma Kpanduwe ne zai kai gidan rasuwa ya bayar ya zamana har a kare kome zuriyar Sama ne sai a ba wani babba daga cikinsu ko Vompolbiya. Idan lokacin al'adar kukan mutuwa ya yi akwai kayayyakin al'adar wanda za a kai gidan kukan mutuwan (yin al'adar mamaci) nan daga gidan Gara, Kpanduwe shi zai kai bayan an kare kome da kome zai maida su gidan Gara.

15. Kpandilgshi—Shi ne mai lura da adon Gara ko suturarsa, kulum wurin zaman Kpandilgshi a fada bayan Kuni ne kusa da Gara. A ko yaushe da Gara ya fito Kpandilgshi yana lura da suturarsa da ya fito da shi, idan ya ga wani abin da bai zama masa daidai ba ko wajen nadfi ko dai wani abin da ya shafi kayan ado da ke jikin Gara, zai rada ma Gara ya shiga cikin gida, daga nan zai bi shi ya fada masa abin da ya gani game da suturarsa, ko kuwa ya yi gyara.
16. Kungana—Mai lura ne da sha'anin ba da gwaska.

Lissafin Jikokin Garbosa Loya Shugaban Chambawa:

A cikin labarun tashin Chambawa daga can kasar Adamawa na rigaya na bayyana dalilin tashinsu a can daga baya lokacin da yaki ya auku tsakaninsu da wadansu kabilia da a ke ce da su Battawa wadanda suka taho daga baya. Suna cikin wannan hali ne kuma sai ga Fulani suka taho, ta haka fitina da wahaloli suka karu kwarai, dalili ke nan kuma wadansu Chambawa suka tashi ko da shi ke ba duka ne suka tashi ba mafi yawa dai ba su tashi ba. Na kuma nuna maku yadda al'umman nan sun karkasu ne, kashi kashi bisa ga yadda suka tashi da kuma wuraren da ko wane kungiya suka nufa. Idan ka karanci dan littafin nan a natse hanalinka zai nuna maka na fi ba da karfi ga kungiyan nan wacce ta nufi yamma sosai tun daga can Adamawa. To, lokacin da ka ga irin wannan kada ka zata ko na fi fifita wannan kungiya ba haka ba ne ko kadsan, domin shi ne wannan kungiya da na fito ciki ke nan ka san inda aka haifi mutum har ya girma ya yi wayo lallai zai fi sanin kome da kome na wurin, watau nan dai ni dan gida ne saboda haka na fi sanin

abin da ke gidana da na dan'uwana, sai dai dukammu mun zama abu daya ne. Ni mai rubutun wannan ina tunawa a raina wadansu za su so jin yadda shugaban ayarin nan ya ribanya har zuwa wannan lokaci don labarin jikokinsa a wannan littafi ya yi yawa, tun fa ba su jikokin jikokinsa ba don haka ina nuna shi a nan yanzu.

Garbosa Loya—Shugaban ayarin nan wanda ya faku a Kogin Gazabu.

Garbosa Loya—Shugaban ayarin nan wanda ya faku a Kogin Gazabu.

Garkiye 1. Shimbura—Gara na Donga (Sarkin Donga)

1. Nubumga 2. Fobamiya 3. Gbumyela 4. Yeraa 5 Gar
Donzomga byera

Dingha Sama Ninyonga Burba

Savyelaa Bitema Kunwormuga

6. Garbo— 7. Nyaga 8. Samk Samba- 11. Samti-
ba. pati wi kari

10. Samtentee

Gbaro Bashena Sama Samtiti

Garduya

Wadannan su ne 'ya'yan Garkiye I Sarkin Donga na I, su ne jikokin Garbosa Loya shugaban rundunar Chambawa da suka nufi yamma sosai daga can lardin Adamawa.

To, sai mu koma ga babban dan Garkiye I. Shimbura jarumin nan wanda labarunsa suka fi yawa a wannan littafi shi ne fa Gara na Donga (Sarkin Donga) na II.

Garbasa Nubumga Donzomga (Gara na Donga na II)

1. Bileya 2. Kpuk- 3. Ledoya 4. Sonyonga 5. Bilkoya
(Gara po. (G. na 4)
na 3) Sam Tola Uvala

6. Wanga 7. Yebashi— 8. Samatiti 9. Yabirga 10. Garshena
(Gara na 5) Lezuya Adamu Too 11. Garnigha

Muya
Pavali
Moiga
Shemiya
Danjuma

Wadannan su ne 'ya'yan Garbasa Nubumga Donzomga Sarkin Donga na 2, su ne jikokin Garkiye I

Bileya Gargbanyi (Sarkin Donga na 3)

Banyo, Moya, Shimbua, Tanyoa, Nyaga, Gar, Sanvala, Garpinya
nga. ra. basa II da Garboba
(Gara na 6) da Wuryeba.

Sonyonga Garbosa I. (Gara na 4)

Dinshiya	Sopiya	Gar. Kuyebi	Atiku	Kuninga	Audu
Loya	Adamu	Yeloa		Lebi	Nubuya
Nongha	Wanjinga.	Sabuma		Yeduya	Lenyoa

Janga	Lumipo	Yabirga	Boiga	Baga
Nyondamuga	Bitemya	Daya	Sadoa	
	Sambo	Bora	Yabura	
	(Gara na 7.)	Sama	Lezuya	
Nulamuga	Bodinga	Mbura Audu	Fobamiya	
Livala	Bozamya	Gaduya	Panänga	

Wanga Garkiye II (Gara na 5)

Kuvala Yesaya Lafaya Nyonsamiya Zonyeri Bolga

Garbasa Nubumga Donzomga, Gara na 2, dan Garkiye I ne. Garbanyi Gara na 3 dan Garbasa I ne. Garbosa I Gara na 4 dan Garbasa I ne, Garkiye II Gara na 5 dan Garbasa I ne, Garbasa II Gara na 6 dan Gargbanyi ne. Garbosa na II Gara na 7 dan Garbosa I ne.

Labarin Chambawa Na Kasar Bakundi Ta Lardin Adamawa.

A farkon watsuwar al'umman nan daga lardin Adamawa na nuna labarin wadanda suka nufi yamma sosai zuwa lardin Benue yadda suka zo suka yi babban sansani a wani wuri da su ke kira Tipchem, daga nan kuma suka sake yin sansani a wani wuri da a ke kira Gildu. To, lokacin da za su tashi daga wannan sansani akwai wadansu 'yan'uwansu kuma da suka sake rabuwa da su har yanzu, su ne wadannan da zan ba da labarinsu a nan, wadannan Chambawa basu ketare kogin

Suntai da jama'ar Garkola ba, watau da za a zo wannan sansani wanda na ba da labarinsa cewa yana gabas da kogin Suntai "Deddua" su ba su iso wajen ba ke nan. Abin da ni ke so ku gane a lardin Adamawa ne Chambawa suka fito, amma wadannan 'yan'uwa da ni ke ba da labarinsu bayan mun bar lardin Adamawa su ba su iso lardin Benue ba, suna kasar Bakundi watau ba su fita lardin Adamawa ba, kuma ba su can tare da sauran Chambawa da aka bari a can Dindi can Yola.

Gamie (Garmiena) shi ne kuma shugaban 'yan fungiyang nan da ba su haye kogin Suntai ba. Sunansa na haifuwa Dinkomiya, da ya ci sarauta na jama'an da ya shugab*hi*de su sai ya dauki suna Garmiena. Aka ce daga baya ne Garkola ya aiko ma Gamie wai ya kai masa gudummawa shi kuma ya tashi da wadansu jama'a da dakaru zuwa wajen Garkola ba da nufin zai zauna can birnin Garkola ba, amma zai dawo. Amma da ya tafi da wadanda suka tafi tare da shi halin komowa nan bai yi ba, suka aiko an kai sauran iyalansu da aka bari a can wajensu a Garkola. Lokacin da Garmie za shi Garkola an bar sauran jama'a a hannun wani mutum ne na kabilar Sama, da ba su dawo ba shi wannan mutum ya gaji sarautan Garmiena, ya dauki sunan sarautansa Garlibuma.

Lissafin Wadanda Suka Sarauci Kungana.

Garmiena (Gamie) shi ne sarkinsu na farko amma daga baya ya koma a birnin Garkola, bayansa kuma Galibuma na zuriyar Sama ya gaje shi :

1. Dinkomiya Gamie shi Chamba Kwasa ne.
2. Garlibuma shi Chamba Sama ne.
3. Furuha Kungana shi ne wanda ya kafa wannan garin Kungana.
4. Bwa sunan sarautarsa Garzanvala na kabilar Nwema ne
5. Shintema sunar sarautarsa Garwarbila na kabilar Zaa ne
6. Nuga sunan sarautarsa Garbosa, wannan mutum ya gaji sarautar Kungana a bayan uwa tasa ce, watau Nuga dan mace ne, sunan uwa tasa Nugwe.

Labarin Gamie Da Gauma

Na riga na ba ku labarin Garkola yadda aka yi har Garkiye Shimbura ya tashi daga birnin Garkola zuwa kasar Takum na yan zu. Cikin wannan hali aka ce Garkola ya gwada ma Gamie azaba ya sa an daure shi har sai da manyan Chambawa da ke tare da shi suka buga hannu sa'an nan ya sake shi. (Ni mai rubutun wannan littafi ina tunani a raina ko da ma can Garkola ya yaudare shi domin ya hayo ga reshi ya sami daman nakasa shi don jama'ar Chamba da ke tare da shi can su komo gareshi? Lokacin da aka saki Gamie sai hankalinsa ya tashi, ya sake ketare kogin nan na Suntai da jama'ar unguwarsa zuwa can kasar Bakundi ya kafa garinsa shi ake kira Gamie har wa yau. Amma lokacin da ya koma jama'arsa basu iya haduwa wuri guda sosai ba ko da shi ke suna kurkusa ne da junansu watau Gamie da Gauma, Gamie shi ne babban garinsu duka a lokacin. A wannan lokaci ne kuma Galim Kama ya wuce zuwa wani dutse da a ke kira Kyekola ya yakı Kentu kabilar Ndahwa ya mallake su, ya zamna nan har lokacin da Garjila I sarkin Suntai ya zo Nukpo wajen Garlora sarkin Nukpo cewa su yi rantsuwa bisa al'ada akan ba za su yi yakı da junansu ba sai zaman lafiya. Lokacin da ya ke komawa Suntai sai wadansu Chambawa daga jama'ar Galim Kama suka bi Garjila zuwa garinsu. Bayan mutuwarr Galim Kama sai dansa Gangum ya ga jama'arsa ba su da yawa a lokacin sai ya ketare zuwa kasar Donga ya sami sarkin Nukpo ya kafa garinsa kusa da Nukpo. (Ina nuna wannan don a gane yadda wannan 'yar kungiyar mutanen Garmiena suna rarrabuwa.)

Wannan garin Gamie da Gauma sun kasance sarki guda ke mulkinsu ga kuma sunayen wadanda suka sarauci wannan gari Gamie da Gauma :

1. Gamie Dinkomiya na kabilar Kwasa wanda ya sake ketare kogi da su.
2. Dula ya gaji sarauta bayan Gamie.
3. Garnuvarga ya gaji sarauta bayan Dula.

4. Gbungara ya gaji sarauta bayan Garnuvarga.
5. Gauma mai sunan haifuwa Yeba Ba-Sama ya gaji sarautar Gbungara.
6. Gamie mai sunan haifuwa Waryeba ya gaji sarautar Gauma.

Yanzu na ba ku Jabarin wadannan Chambawa da suka sake komawa da baya, na kuma nuna maku lokacin da suka rabu da sauran 'yan'uwan nan nasu watau jama'ar Garbosa Loya. Amma kuma ina sake sanar da ku ba fa wadannan Chambawa ne kurum su ke a kasar Jalingo ba don Kundi tana Division na Jalingo ne, ya yiwu wani ya yi zaton su ne kadai a kasar, a'a, akwai wadansu Chambawa wadanda su ke a kasan amma ban ko taiba labarinsu ba, dalilin ba da labarin wadannan don sun rigaya sun kasance cikin jama'ar shugaban nan Loya Garbosa, ko da shi ke ba su iso a wannan lardi ba ya kamata in ba da labarinsu.

Labarin Chambawan Nukpo

Da aka kafa birnin Garkola jama'a sun cika wasu Chambawa kuma suka rarrabu suka zauna wurare dabam daban don dalilai biyu :

1. Don lura da jama'ar da suka ci da yakı kada su sake tawaye.
2. Don samun abinci ya yi sauvi. Aka nadaf wani na zuriyar Samdinga cikin kabilar Sama sarautar Garnyama (watau sarkin fuskar rana) ma'ana Sarkin Gabas ke nan. Bayan da ya mutu kanensa Garlibum ya gada, ya kaura ya je ya zauna inda ake cewa Nukpo yan zu. Dalilin sunan Nukpo watau dutse ne wanda wasu zuriyar Kentu (Icen) ana ce da su Nukpo sa'adda suka haye kogin Suntai daga dutsen Ndahwa a nan suka zauna. Wadanda suka gaje Garnyama (Gayama) da ake kira yan zu:
  1. Garnyama shi ne na fari (wanda ya kafa Gayama)
  2. Garlibum ko Garlibuma 'yan'uwan junu, ubansu daya, ya gada.
  3. Bayan Garlibum ya mutu Garlora ya gaje shi, shi dan Garnyama ne.
  4. Sandinwa dan Garnyama ya gaje wansa.

5. Garbongha (Garbonga) kanensa ya gaje sarauta.
6. Bayan Garbonga sai Uvala ya gada shi ne mai rayuwa har wa yau haka.

Labarin Komboshi Sarkin Takum Na Farko

Gyando shi ne shugaban Chamba kabilar Dakka (Dagha) kamar dai yadda Mudi shi ne shugaban Chamba wata zuriya daga kabilar Pyeri. Da aka taso can Adamawa ayarinsa ta biyo ta lardin Kamaru ta Kudu yadda muka fadi a can baya (Dubi shafi 12), Labarin Tashiwar Chamba Daga Dindi) ya taho da wasu Tikare, da Jidu, da Pati, da Lufum, har ma da wasu Jibawa. Amma shi Gyando bai iso kasar Takum ba, ya rasu a hanya. 'Dansa Komboshi magajinsa ne ya iso da jama'a tasa masu yawa, ya sauva a wajen su 'yan'uwammu Mudi, ya kafa ~~sasansa~~ dabam. Sai Gban Kuna Gardonpoa (wanda wasu ke ce da shi Garpon) wanda yana tare da Garkiye I wajen su Kutep, wurin zamansa a gindin dutsen Markam, ya je ga Komboshi ya kulla amana da shi na munafunci saboda kishin Garkiye I, ya taho tare da Komboshi wurin zamansa wai don ya taimake su yakin su Kutep Lissam.

Komboshi Ya Isa Kasar Takum

Da Komboshi ya iso da jama'arsa da karfi kuma. Da fari suka soma ya'kin Kutep tare, amma daga baya don rashin gane-wa da fahimtar yin zumunci da juna saboda abin mulki sai ya'ki ya auku tsakaninsu da Garkiye I. Aka yi ta buga in buga tsakanin Chamba da Chamba daga baya sai Garkiye I ya kaura ya bar Gardanpuwa da Komboshi wuri, ya nausa wajen yamma maso arewa yana ta yake-yakensa har ya zo Ganako (inda Ibi ya ke yanzu).

Komboshi Ya Gaje Kasar Takum

Bayan da Garkiye I ya kaura daga Jenuwa ya bar Komboshi da Gardanpoa a nan sai suka ci gaba da ~~yakin~~ su Kutep har suka biyad da su galibin wasu don yaki, wasu don yun-wa wasu kuwa don firgita sai suka bi. A lokacin akwai wasu Jukunawa da ke wurin suna yin tsaffi; sha'anin tsafi kuwa

kusan tsibbu ne sai wanda ya kawo kansa a yi masa, ba sha'anin mulki ba ne da mutum zai bi umurnin shugaba jagora tilas don shi ke riike da su, ko mulkinsu, yadda kota wace hanya su bi umurninsa don tsoron mayaka dakaru a yanzu za mu ce soja (soldiers) ba. Sauran kananan kabilu duk suka bi Chamba. Za ka karanta cikakken labarin Komboshi da 'ya'yansa da jikokinsa a gaba.

Labarin Mulkin Komboshi Da 'Ya'yansa

A cikin 1830 Komboshi sarki na farko ya fara yak'i da Kutep da Lissam, a nan kuma ya ci su. Bayan da ya ci su Lissam sai suka yi zaman amana da juna, suka kawo 'ya'yansu mata suka ba 'ya'yan Komboshi su aura, yin haka ya nuna amana tsakaninsu da juna. Daga nan Komboshi ya sake kai hari a Bika, daga Bika sai Lumpu, Kpambo, sai Kpambai, daga Kpambai sai Januwa Gida. Da ya gama cin wadannan duwatsu sai ya koma Lupwe da zama, a nan kuma ya rasu cikin hijira 1848.

Boshi Na I Ya Daje Sarauta Bayan Komboshi

Bayan rasuwar Komboshi sai Boshi I ya gaje shi, shi ne sarki na 2. Sa'anda Boshi I ya ci sarauta bai dade ba sai ya tashi daga Lupwe ya zo ya kafa garunsa a gindin dutsen Markam wanda ke arewacin inda Takum ta ke a yanzu, a nan ne ya soma yak'i da Likam da Akente. Daga nan kuma ya tashi ya koma can gindin dutsen Kwambai ya kuma gina wani garu a.nan. Nan ne kuma ya tashi ya je ya kafa sansani kusa da gindin dutsen Fikyu,yana cikin yak'i da Fikyu sai ciwon ajali ya kama shi, bayan kwana biyu sai Fikyu suka tuba suka bi su. Ana cikin shirin komawa gida sai sarki Boshi I ya rasu. Jama'arsa suka koma Kwambai inda suka zo da bakin ciki.

Labarin Yakuba I Sarkin Takum Na 3.

Bayan Boshi I dan'uwan Komboshi ya rasu sai Yakuba I ya gaje sarautarsa nan da nan cikin 1858. Da ya ci sarauta sai kuma ya tashi daga garun nan na Kwambai ya koma a Kpambo ya gina nasa ~~g~~ gartuna gindin dutsensu ya zamna, ya kuwa yi babban garu ne kwārai da gaske, a nan ne Yakuba I ya tara kabilun Kutep wuri daya yace da su "Yau dai ku Kutep mu Chamba mun hada ku don ku yi zaman zumunci da juna,

ga shi ba ku zaman jituwa da junanku ba kuma ba wani mai zuwa dutsen wani, sai fada da yaki da junanku yanzu ku bar yin haka." Kutep suka yi zamansu a lokaci mai tsawo tare da Yakuba I babu tashin hankali balle yaki. Sai suka tara junansu suka zo ga Yakuba I suka rokeshi ya yarda masu don su koma kan duwatsunsu da zama, ba za su yi tashin hankali ko yaki da junansu ba, balle fashi, ba kuwa zai sami wani mugun hali ko taurin kai game da su ba. Yakuba I ya yarda masu su koma kan duwatsunsu, su kuma suka yi masa alkawari za su ri'ka kawo masa duk amfanin gona da za su samu ko na wanne irin yana da rabo a ciki a maimakon haraji. Sarki kuwa ya bi su bi da bi ya sallame su da wadannan suna yen sarautar Chamba, don abin tunawa zuwa gaba, suna kuwa amsawa har wa yau :

1. Lissam ya ba babbansu suna "Sokoto" ya kuma ba shi hauren giwa.
2. Lumbu ya ba shugabansu suna "Bayaro"
3. Likam „ „ „ „ „ Galumgba"
4. Jenuwa „ „ „ „ „ Gantawushi"
5. Kwambai ya ba shugabansu suna "Gahwa"
6. Kpambo „ „ „ „ „ Burba"
7. Fkyu „ „ „ „ „ Boshi".

An ba Fikyu sunan Boshi don nan ne Boshi I ya rasu lokacin da ya kai yaki can. Akente kuma da shi ke su ne na karshe da salama ya ba shugabansu suna Gamina (Garmiena—Sakin Dafi). Bayan da ya kare da su sai ya tashi daga Kpambo zuwa Kunabe, a nan kuma ya kewaye dutsen Kunabe da ganuwa, babu inda za su sabka su yi noma, can bisa dutse kuma babu wurin noma. Chamba suna nan har shekara biyu da rabi. Daga nan ne sarki Yakuba I ya aika dansa Wurumsemi zuwa can Sokoto don shi karbo Tutar Shehu, can kuma ya shekara sai ya dawo da Tuta da Masallaci ga ubansa a Kunabe inda ya ke da zama.

Labarin Galumje Sarkin Takum Na 4

Bayan rasuwar Yakuba I a 1882 sai Galumje I ya gaje sarauta, shi kuwa san'uwansa ne. Daga nan Galumje ya tashi daga gindin dutsen Kunabe da jama'arsa suka zo inda a ke kira Nyam Nyam suka zamna nan dan lokaci sai suka wuce zuwa

Tankwara, a nan ne ya rasu. Bayan rasuwar Galumje I a 1889 sai Yakuba II ya gaje sarauta, a lokacinsa ne kuma Turawa suka zo, babu wani yaki ko tashin hankali sai zaman alheri da su har ya rasu.

Bayan rasuwar Yakuba II cikin 1896 sai Boshi II ya gaje shi, bayan sarautarsa sai ya tashi ya zo ya kafa garunsa a nan inda Takum ta ke a yanzu. Boshi II yana cikin sarauta sai ya zo ya yi laifi bai kiyaye abubowan da Mulkin Ingilishi suka hana yinsu ba, sai aka fishe shi daga sarauta, aka tafi da shi can Amat, a can kuma ya rasu.

Bayan rasuwar Boshi II sai aka ba Yamusa Galumje II sarauta, shi dan Yakuba I ne jikan Komboshi ya ci sarauta cikin hijira ta 1907 ne. Ana nan kuma shi Yamusa Galumje II ya sake saduwa a irin laifosin nan da Boshi II ya aikata su, watau rashin kiyaye dokokin Gwamnati! Sai aka sake kama shi aka kai shi Ibi, a nan ne ya rasu a kauyen Rafin Soja cikin hijira 1917. Da aka fid da Galumje II sai aka ba Amadu sarautar Takum, shi kuwa daga Kutep ne, kabilar Likam, ya yi ko'kari ya ri'ke sarauta cikin adalci har ya zama sarauta ya fita daga hannun Chamba tun a lokacin har zuwa yau 1956 yana han-hun Kutep.

Wadanda suka Sarauci Takum

Sarakunan Takum :

1. Komboshi—Chamba ne
2. Boshi — „ „ „
3. Yakuba I — „ „ „
4. Galumje I — „ „ „
5. Yakubu II — „ „ „
6. Boshi II — „ „ „
7. Yamusa Galumje II—Chamba ne
8. Amadu —Kutep ne na farkon sarauta daga cikin Kutep
9. Hassan —Kutep ne ~~anma Gwamnati ta tube shi~~
10. Ibrahim — „ „ „
11. Audu — „ „ „ shi ne ke cikin Sarauta har yau 1956.

Labarin Gardanpua (Garpua)

Sa'an da Shimbura Garkiye I ya bar Garkola ya ketare Kogin Donga zuwa kudu (Takum District).

Gban Kuna (Gbankuna) wanda daga bay aaka nada shi Gardanpua. Shi daga kabilar Chamba Ngwuma ne, shi ma ya je can sunan Sarautarsa da Chambanci sosai Gardanpua ne; a takaice Garpu : amma ba Garpon ba : Ga sunayen wadanda suka ci sarautar Gardanpua :

1. Gardampua Gban Kuna shi ne da fari
2. .. Garsabuma shi na biye shi kanen Gbankuna .. na farko ne ubansu daya.
3. Bashena ya gaje sarautan Gardanpua amma sunan sarauta wanda ya zaiba Gayam, shi ne dan Gardampua na fari.

Bayan da Garkiye I ya bar wa Komboshi Chamba Dakka Kasar Takum har ya zaga ya dawo nan Donga sai ya mutu. Cikin zamanin Garbasa Donzomga wanda ya kafa birnin Donga, sai Gayam Bashena wanda ya gaje sarautar Gardanpua ya debo wasu Kpanzo ya taho da su Donga. Ya yi sallama ga Garbasa a bayan ganuwa cewa ga shi ya iso gareshi don can inda Garkiye I ya bar su an ki shi kememe. Garbasa Donzomga ya yarda masa ya shigo gari.

4. Gongaya dan fari na Gayam Bashena ya gaje sarauta shi ne Gayam na biyu watau sarki na uku bayan Gardanpua na fari.

5. Bayan mutuwarr Gayam Gongaya sai Sunkpoa jikan Garsabuma Gardanpua na biyu, shi zuriyar Janga (Jangha) ne, ya gaje sarauta wajen uwatasu Ngwumkina diyar Garabuma.

6. Sungba ya gaje sarautar Gayam, Ubansa Uvala zuriyar Pyeri. Uvala dan 'yar'uwarr Gayam Bashena ne, watau Sungba jika ne ga Gayam Bashena.

7. Garninga (Garningha) ya gaje sarautan Gayam, sunan ubansa Ngwuma, dan Gayam Bashena. Garninga shi ne ke rayuwa yanzu haka 1956.

Labarin Chamban Kashimbila Modi Da Gadi (Gardin)

To yanzu za mu koma ga labarimmu na can bay a jinda muka ba da labarin Chambawa yadda suka rarrabu kashi kashi bayan da suka taso daga Adamawa. Labarinsu na yanzu na kashi uku ne watau sumu suka taho Lardin Benue. (Dubi shafi a 12. Labarin Tasowar Chambawa Daga Dindi).

Wannan ayari suka bi ta Kudu a cikin yammacin lardin Kamaru ta Kudu sa'an nan suka nufo nan yamma maso arewa cikin lardin Benue. Ka ga kashi na 2 da 3 su ne yanzu a lardin Benue. Sa'ad da suna kan tahowa suka sake kasu kashi biyu. Modi da Gadi 'yan'uwan junna ne, a lokacin da su ke tahowa kuwa suna ta yake-yake, abin da suka samu daga ganima shi ne ya zama abincinsu. Suka zo suka zauna a wani wuri kusa da wani wuri wai shi Bafut, a nan ma za a iya samun alamar kufayin ganuwansu. Suna cikin zuwa, Gadi yana gaba, wansa Modi na biye. Daga nan Modi ya sami labari cewa wai Gadi ya sami abinci ya ci kasashe da yawa. Modi da Gadi ko wannensu shugaba ne ga jama'ar bayansa.

Da jin wannan labarin nasaran da Gadi ya yi sai Modi ya shirya ya tashi zuwa wajen kanensa shi da jama'arsa, yana tafe a hankali, yana tambayar labarin kanensa yana bin sawunsa da haka ya zo ya sami Gadi a wani dutse da a ke kira yanzu Banshidondada, nan Modi ya sadu da Gadi. Da ganin Modi Gadi ya yi murna, ya ce. "Tun da wana ya zo zan bar mashi tunga saboda girman haifuwa bisa ga al'adar Chamba."

Gadi Ya Yi Sabuwar Ganuwa

Idan kun tuna a can bayna ce da zuwan Modi ya aike wa kanensa Gadi watau da ya iso, kanensa Gadi kuma sai ya fita ya bar masa gari. Da fitan Gadi bai yi nisa ba sai ya kafa wani gari kuma da sunan Gadin. Dukansu biyu ruwa guda su ke sha daga Kogin Katsina-Ala. Modi da Gadin suna nan lafiya lafiya kamar 'yan shekaru, amma kamar yadda ka sani hakori da harshe su kan saba wajuna sai haka din ya auku tsakaninsu ! Ana nan sai tashin hankali ya auku tsakanin Gadin da wansa Modi, har suka yi fada da junansu har Gadin ya kori wansa ya fita ya bar ganuwansa karfi da yaji. Gadin da jama'arsa suka sake koma a can tsosuwar ganuwarsu wanda da ya bar wa wansa, suka zauna a wurin ! A wannan wuri ne Gadin ya rasu, sa'ad da aka gama al'adar makokinsa yadda Chambawa ke yi, lokacin da za a nasa sabon sarki aka ga duk cikin 'ya'yanasa ba wanda ya isa ya yi sarauta, 'ya'yan nan nasa su ne Gauva, da Sabumiana^{masa} lakabi Kurusam, Shiyaki, da Gashimbila da wasu 'ya'ya.

Yadda Genati Shiyaki Ya Sami Sarautarsa

Saboda Gadin Gauva ya gaji sai ya duba cikin 'ya'yansa ba wanda ya yi wayo sai ya kira Genati ya damka masa gidansa a hannu domin biyayyar da ya ke masa. Zuriyar Genati ba sa yin sarauta sai sarautar Tunwari ne suka gada watau masu lura da al'adar Chambawa. Goggonsa Na'awe ce ta yi masa hanya zuwa Takum aka nadaf shi aka ba shi Dinsakuna a Takum, a lokacin da ba a yi wa Genati sarauta ba ita Na'awe ke riike da sarauta suna Kpanga ta yi dan zamani a nan.

Genati ya ci sarauta Modi an ba shi sunan sarauta Galumje, wannan mutum ya sayar da bayi da yawa a Munci (Tiv) Sa'adda ya mutu Laveri ya ci sarautar ubansa Ansamo shi ne Galumje II.

Wadannan su ne 'ya'yan Gadi Gauva : Kasari Shitta, Gasam, Dowan, Kara, Gauta da Kputu. Bayan al'adar makokin Gadi Gauva aka nadaf Sabum Kuru Sam, shi kuwa dan Gadi na farko ne. Sabum Kuru Sam a zamaninsa jama'ar Gadi Turawa sun soma zuwa ana hana cinikin bayi, shi kuwa Kuru Sam mutumin kirki ne har yau ana yabon zamaninsa da iya sarautarsa.

Bayan mutuwarr Sabum Kuru Sam sai aka ba Shiyaki Sarautan Gadi a zamanin Shiyaki ne aka soma biyan haraji ana kaiwa Obudu, an kuma yi bariki a Kashimbila. Abin da ya kama daga Kogin Gamana duka yana cikin Mulkin Gadin ne.

Kasari-Shitta shi ne dan farin Gadi-Gauva, ya riike tun Uban-sa yana da rai har ya kafa garin kansa, shi dan Sarki ne amma bai yi sarauta ba yana yake yakensa, ya ci 'yan garuruwa da dama, shi maharbi ne, ya yi dukiya kwarai da gaske, yana sayan bayi maza da mata haka kuma yana sayar da bayi maza da mata. Mutum ne mai zasin nama namijin gaske, ya fi reni kememe. 'Ya'yansa ke nan wadannan : Marum Sarkweni, Tukura Hamza Musa Gyendi, Agudu da Alu.

Marum Sakwen dan farin Shitta shi ne ya yi sarauta mutum mai fasaha, ga shi kuma da mahibba da fara'a, a zamaninsa farin jininsa ya zama sananne a wannan kasa ga kuma dukiya, za a dade kafin a sami Sarki kamar Marum Sarkweni.

Bayan mutuwarr Sarkwen sai Tukura Hamza ya gaje sarauta shi kuma ya yi halin kirki kwarai cikin iya sarauta: Shi ne mu-

tum na farko cikin sarakunan kasan nan wanda ya fara tabbata ilmi ya fi kome, tun ba a san amfanin ilmi a wannan kasa ba balle a biya wani abu wai kufin makaranta amma Tukura-Hamza ya soma biya.

Gadi Kyan Ya Ci Sarauta

An ce bayan da Shiyaki(Shaki) Gadi ya mutu sai wani wai shi Kyan ya ci Sarauta, aka kuma ce shi Kyan bai dafe a sarauta ba sai ya mutu. Aka ce kuma wannan asalin sunan Garshimbila (Kashimbila) wai da wani Sarkin Gadi ne ya ba wata 'Yar Tiv Shitire ~~sadakarsa~~ amma daga bayo danginta suka taho a boye suka sac'e zuwa garinsu alhali kuwa wofi ya riga ya shiga. Bayan ta haifu dan yaron nan ya zama haziki, na gaske sai wata 'yar'uwar Gadi da ke ~~aure~~ a Takum ta gane yaron ta wurin kamani, ta yi bincike sosai sai Uwar yaron ta bayyana mata yadda al'amarin ya ke tun farko. Aka ce daga nan sai ita Gimbiya Kashimbila ta dauki yaron zuwa Gadi, ta bayyana duk labari, sai aka sa wa yaron suna wai "Garshimbila" watau sarki ya sauwa gari, ko kuwa sarki ya danno, ko taho duk dai ma'ana daya ce. Daga wannan rana ne wannan suna ya samu Garshimbila har wasu suka sauwa kiran suna cewa Kashimbila.

Daga kogin Gamana har zuwa kogin Katsina-Ala har iyakan Mamfe ta kasar Kamaru ta Kudu shi ne a ke cewa kasar Mudi (Modi District). Da fari su kan kai harajinsu Obudu cikin lardin Ogoja, daga bayo Gwamnati ta sauwa su suna kai haraji a Katsina-Ala cikin Lardin Benue. Cikin wajen 1923 zuwa 1924 aka hada ta da Takum sun zama District guda yadda aka hada Wukari da Ibi wajen 1926.

Sunayen wadanda suka yi Sarautar Kasar Modi ko Kashimbila (Garshimbila)

1. Modi
2. Nyabam
3. Nyama ko Burba
4. Shiyaki (uban Genati Galumje I).
5. Muhamman Sambo dan Modi
6. Genati Galumje I dan Shiyaki
7. Laveri Galumje II dan Muhamman Sambo

1. Gadi
2. Gasin Gbanyi Ityira
3. Gadi Gauva
4. Sabum Kuru Sam
5. Shiyaki
6. Gadi Kyan
7. Marum Sarkwan
8. Tukura Hamza
9. Musa Gyendi

Labarin Chambawan Bamenda.

(Yanzu za mu shiga dan labarin 'yan'uwani danginmu Chambawan kasar Kamaru ta Kudu. Su ne fa a babban rabon kashi 4 lokacin da muka baro lardin Adamawa (Dubi shafi na 5—ka gashi hudu din).

Wannan ayari fa sai ta nausa Kudu cikin lardin Kamaru ta Kudu. Shugaban jgoror wannan ayari, Gawelbi. (Gawobe) ne, kamar mu Chambawan lardin Benue muka samam ma kanmu wurin zama tilas da zubad da jini da wahaloli iri iri ta wurin yake yake da yunwa da cuta haka ma su na lardin Bamenda suka yi. Al'amarin ashe duk daya ne.

Ko tun da muna da labarin junanmu na 'yan'uwanci, da dangantaka, babu kokanto ko da suna a larduna nesa da juna. Azamanin Garkiye II. Gara na Donga na V ya aiki Anyifi (An gulu) wani babban bafadensa da wasu 'yan barori zuwa Balikumbat wurin Chambawan lardin Bamenda don zumunci.

Cikin zamani na M. S. Garbosa II Gara na Donga na VII, da ni da Chambawan Bamenda muka yi ta ba juna takardu ana ta zumunci cikin takardu da kalmomi na tunawa da ubanni da kakanni, lafazi mai dafi.

Sai na ga hali ya yi in zabi manyan mutane, kuma 'yan Chambawa ba daga barori ba su kai ziyara a can su kuma jima a can da su suna ta zumunci da haka za a fi fahimtar juna, fahimtar ainihi kuwa. Sai na umurci Sunfoa da Nya Nubuya, farsakan Chambawa su biyu da 'yan rakiya suka tafi Balikumbat saboda ziyarar zumunci. Suka kuwa zamna a nan tare da iyalsu suna ta zumunci da ganin al'amuranmu har

feye da shekara guda. Suka dawo cike da murna saboda karban da 'yan'uwa suka yi masu don albarkar zumunci na dangantaka da ke tsakaninmu.

Bayan wasu shekaru kadan sai wani dan Sarki na can wani shi Samlemi ya taho Donga ziyara. Da ya ji dadin irin karban da aka yi masa a Donga da ya koma Balikumbat ya sake dawowa Donga da zama, a nan ne ya rasu. Matarsa da barorinsa masu yi masa hidima suka koma da labarin mutuwa tasa a gida, Balikumbat.

Na dade ina shawara cikin birnin raina, na dai ga babu wani Sarkin Chamba daga lardin Benue wanda shi da kansa ya yarda ya tafi Bamenda don ziyarar Chamban da ke can ~~clan~~ gane wa idonsa kome da kome ba. Haka kuma babu wani Sarki daga can Bamenda wanda ya yarda ya taho nan yamma lardin Benue ya ga 'yan'uwa, su gan shi, shi kuma ya gansu ba. Daga karshe na tsayad da shawara lallai ni zan tafi ko wanne irin hali, ko da dadfi ko babu dadi don ni na rubuta tarihin Chambawa, na taba ganin Chambawan Adamawa in ban ga Chambawan Bamenda ba ka ka zan iya na kalcil kome da kome. Ba ni son aikin banza. Sai na sanar wa jama'a ta cewa ina da niyyar zuwa Bamenda. Na yi shekara biyu ban tashi zuwa ba, cikin shekarun nan biyu babu irin maganganun da ban ji ba. Wasu sun ce hanya ta faye wahala da hatsari kwarai; wasu sun ce in na tafi ba zan dawo da rai ba; wasu sun taba zuwa daga can ko da daga nan ~~sun~~ tafi can ? Ni dai robona ne ya kare a sarauta na zo karshen kwanakina. Masubuta mallamai da 'yan kasa babu abin da ba su gaya mini ba na su kauceni daga nufina, suna karya zuciyata ga tafiyar Bamenda.

Ni ba jahili ba, na san kome duka sai Allah ya yi. Ni kuwa nufina ba na mugunta ba banda kulla zumunci na ainihi na sosai ban kuduri kome a raina ba. To, me zai hana ni tafiya ?

Ran 15 : 1 : 54 na tashi zuwa Bamenda bayan na sami izniin barin lardin Benue daga Razdan Makurdi. Kafin in tashi na buga waya zuwa can, kuma an sanar wa Razdan Bamenda cewa ina tafe. Na tashi daga Donga ran 15 : 1 : 54 na dawo nan Donga ran 25 : 2 : 54. Kpangati Linyoa ne ya raka ni sai akawuna J. M. Kankani Agricultural Assistant, sai Sarkin Dogarai Musa, da iyalina guda da Doo dana da Barau II. masu yi mini hidima sai kuma leburori tara.

Chambawan lardin Bemenda sun zama kashi biyar. Manya kashi biyu ne Balikumbat (Bali-Kumbat) da Bali Nyonga. Ga yadda su ke : Bali Nyonga da Bali Gham kotunsu daya a Bali Nyonga ne, mil 16 daga Bamenda, suna cikin Bamenda Division ne, Balikumbat da Balighansin da Balighasho, su uku kuma kotunsu daya ne Wum Division. Aka ce wai sa'anda Gawobea ya rasu akan hanya akan jayayyar wanda zai gaje sarauta shi ya sa 'ya'yansa suka farraka da junna suka sara rarrabuwa, kowa ya nemi wurin zamansa ya kafa ganuwa.

Ran 30. 1. 54 na tashi daga Kotun Misaje cikin Nkambe Division zuwa Balinyonga cikin motar jeep, mun tashi da safe mun isa da yamma. Na rabu da hawan keke tun ran 22. 1. 54 daga Bissaula, sai tafiya da sawu tsakanin duwatsu da 'yan tud-dai babu iyaka. Wayyo! Sa'ad da muna dawowa da muka iso Nkambe nan kuma muka rabu da shigan mota, muka shiga irin tafiyen nan mawuyaci, hawa da gangara. Muka bi ta Jevi, sai Abong, sai Asuku, sai Baissa, sai Tati Ndoro (cikin yankin Kasar Donga)sai Gayama. A nan ne muka sami motar N.A., muka taho Donga ran 25. 2. 54. Aka yi ta kwanaki Chambawa da jama'ar Donga suna ta murna, rawa da wasa har wajen kwana goma.

Kada mu manta muna cikin labarin Chambawar Kasar Bamenda ne Kamaru ta Kudu. Ran 1. 2. 54 V. S. Galega II the Fom of Bali (Sarkin Bali Nyonga) da ni muka je Bamenda hedkwatarsu, muka gaida Razdan da S. D. O., na zayyana masu dalilin zuwana don zumunci ne da 'yan'uwana Chambawan Kasar Bamenda.

Na Ziyarce Wuraren Chamba Duka

An rigaya an fada muku a baya cewa su kashi biyar ne zaune, ba wuri daya su ke ba. Ga yadda su ke, nisansu daga hedkwatarsu Bamenda :

1.	Daga	Balikumbat	zuwa	Bamenda	mil	wajen	69
2.	"	Balighansin	"	"	"	"	75
3.	"	Balighashu	"	"	"	"	75
4.	"	Baligham	"	"	"	"	21
5.	"	Balinyonga	"	"	"	"	16

Daga Balikumbat zuwa Balighansin da Balighashu bai fi mil shida shida ba.

Na ziyarce su, na sadu da sarakunansu duka, da manya da kuma yawancin jama'a tasu. Wasu sun yi tafiyar kwana biyu har uku ma don su taho su ziyarce ni. A wasu wurare kuwa an yi taro har kwana biyu zuwa hudu suna dakon isowata.

Wadannan Chambawa 'yan'uwa fa sun karbeni da murna da mamaki yadda na sai da raina na je garesu da kaina ba sako ba. A ko wace masarauta in na iso sai ka ji an busa hauruka! Malam, ai sai nan da nan tsikar jikina ta tashi na tuna da Donga, ni kuwa ban je da hauruka ta a can ba don gudun kada wani hatsari ya faru, gama hauren giwa muhimmin abu ne garemu mu Chamba. A ko yaushe in an hora nan da nan ko cikin dare ko da rana sai jama'a su hallara don ba a busata banza sai da dalili. Jama'a duk sai buga hannu ka ke ji raf raf raf, gaisu-warmu Chamba.

Farin ciki da murna da liyafa da wasanni da aka yi mana da wuyan kwatantawa. An yi mini rawan Lera da Voma, da Saba (su can su kan ce Sawa) da sauran wasanni da rawa. A wani wuri mutane 3,000, ko 4,000 har 4,500 'yan makaranta kuwa tun daga 123 har zuwa 800. Sun fi mu Chambawan lardin Benue kula da rawa da wasa. Su in an fara busa, buga tambura nan da nan maza da mata, da kowa da kowa sai su ri'ka firfi-towa sai ka ce 'Yan Sanda ko 'Yan Scout in an hora busar kira. In kuwa suka fara rawa da wasa kusan kowa da kowa yana amsar wa'ka ne ba za su daina da wuri ba, sai an yi ta yi har dogon lokaci sa'an nan su daina.

Ado ko Sutura. Ba su yin ado irin namu na nan lardin Benue ba, manyan riguna. Su 'yan taguwoyi ne irin na da, an yi masu basisa da hannu kudinsu daga £1 har zuwa £20 ko fi na manyan Sarakuna. Su ke yi don kansu, da kuma sa'ka tagiyoyi. Suna da "toro" (su can su kan ce taka). Wani irin zani ne da a kan daura kan bante ko wando, daga baya yana jan kasa ko tabba dudduge, na gabon ba shi tabba kasa ba. Cikin watan Fabrairu ran 2. 2. 56 ranar gai da Mai Martaba Sarauniya Elizabeth II da mijinta Mai daraja Duke Na Edinburgh a filin sukuwa ta Kaduna inda aka shiryia don taron Nijeriya ta Ji-

har Arewa. Ni da Nena Sarkin Suntai na VII babu daman mu daura toro don muna bisa dawaki ba za a ga darajar toro ba, amma duk jama'armu kusan kowa ya daura. Ko daga cikin wadanda za su karanci wannan dan littafi zai iya tuna cewa ya gansu da toro? Wannan irin adon toro a can kasar Bamenda dukan Chambawa suna da shi. Abin mamaki kuma manyan sarakuna da jama'a wadanda ba Chambawa ba duk suna daura toro. Toro fa ba fala ba ne.

Jama'armu Chambawan Bamenda suka yi mamakin na daura toro a lokacin wasa da rawa---wannan ya dada Karfasa masu zuciya don da suna Zaton mu Chambawan lardin Benue duk mun zubar da kyakkyawan al'adummu na gargajiya, mun yi karambanin na wasu dangi (nengona).

Akawuna ya shiga buga tambari---sai wani da Kpangati da sauran suka shiga tako rawa har don sha'awar rawan Chamba wasu Fulani ma suka more wa kansu wannan anishuwa. Malam J. M. Kankani ya yi ta samun kudi, ana ta yi masa biki don ya iya---Benue da Bamenda daya ne ko ga kidin tambura. Muka dawo muna kewan juna, na roki sarakunan Bamenda Chambawa cewa lallai su kuma su zo lardin Benue ziyara. Sun kuwa ce za su zo wata rana. Yanzu muna nan muna ta ba juna takardu muna kan zumunci, muna fata su ma su zo nan wata rana. Manyan ayyuka na Gwamnati ko Missions ko na N.A. masi yawa a ciki duk 'yan Chamba ne. Har Turai, suna aikawa da 'ya'yansu don karo ilmi.

Galibin lokacina a can kasar Bamenda ima ta bincike ne, da yin jawabi da tade tade don kara wa kaina sanin labarunsu. Babban harshe da a ke yi, Chambanci, sa'an nan Turanci, da harshen wasu kabilu da ke a can don zaman tare yau da kulum.

Karshen labarin Kasar Bamenda, sai kuma Chambawan Faransa ne suka saura ga labari.

Chambawa Na Mulkin Faransa.

Su ne fa a babban kashi na 4 (Dubi dai shafi na 7). Ba mu da wani labari isasshe wanda ya isa mu rubuta shi a yau. Na sha yi ma manyansu na can takardu har na nema su turo mani

wani nasu mai hankali da ilmi don in sami labarinsu sosai, amma har zuwa yanzu babu! Biyan bukata yana da wuya, dalilin rashin samuna labarinsu kamar na sauran domin suna cikin wani mulki ne dabam watau Faransa, ba Ingilishi ba.

Saboda tsananin son labarinsu lokacin da ina Bamenda na roki Razdan ya rubuta zuwa Faransa ya samo mini jimlan Chambawan can, ya kuwa yarda, ya ma rubuta tun ina can. Amma har wa yau ban sami jin kome ba!

Ina tunani a raina yadda zan yi in samo labarin wafancan? Na ce da a ce Gwamna namu na Kaduna, ko Gwamna-Janar na Ikko waninsu ne ya rubuta a can ya tambayo ga zatona za a samu.

Ina labarin babban kashin nan na 1—Chambawa wadanda aka bar su a Adamawa? Ba zan iya fasin kome na ainihi game da su ba a halin yau, sai dai jimlarsu da na samu. Tun 18. 1. 27 ni da Mr. C. K. Meek (the Govt. Anthropologist) muka tashi daga Wukari zuwa Yola, nan mun yi wata 6, har mun je Verre, yana rubuta labarin kabilu, da muka dawo ban sake zuwa can ba.

Lissafin Mulkin Chambawa Na Kasar Bamenda

A cikin labarun tashiwar Chambawa daga lardin Adamawa a can bayya na bayyana maku yadda wannan al'umma suka rarrabu, da kuma dalilan rabuwarsu din. Wannan Kungiya ta nufi Kasar Kamaru ta Kudu, shugaban wannan Kungiya shi ne Gawobe (Garwobe) wanda wasu na kiransa Gawobe. Wannan mutum Gawobe da kansa bai isa can ba ya rasu a kan hanya sai 'ya'yansa ne da jikokinsa tare da jama'arsa suka isa can kasar Bamenda. Bayan da aka gama al'adar makokin mutuwarsa sai fa jayaya ya auku tsakanin 'ya'yansa Gangasin, Gashu, Fonyonga, Gayam, da Galabi, Saboda batun wanda zai yi mulkin nan sai yaki ya auku tsakanin jama'ar Gawobe su da junansu har suka kasu har kashi biyar, watau wadannan da na nuna sunayensu a sama kowannensu da nasa jama'a a bayansa. Da farko dai su runduna guda ce ta Gawobe amma bayan mutuwarsa sai suka rarrabu suka zama Kungiyoyi 5 :

Gawobe, (Garwobe)---Shugabansu ta farko.

Gangsin	Gashu	Fonyonga	Ba-Gayam	Galabi
"	"	"	"	"
Gangsin II	Gayam	Galega I	"	Garbanyi.
"	"	"	"	"
Gavabi	Ganso	Fonyonga II	--	Gamyamye
"	"	"	"	"
"	"	"	"	"
"	"	"	"	"
"	"	"	"	"
Gangsin	Gavalbi	Galega II	Gayam	Galabi II Garbanyi II
	"			"
	"			Garnyamyele
	Gasog			Galabe III

To, ka ga yadda daga baya su jama'ar Gawobe suka rarrabu suka zama mulkoki biyar, su wadannan da na nuna lissafinsu na dauki wadanda suka yi sarauta ne kurum daga cikin kowan-ne kashi don a gane yadda suka rarrabu din da na ambata.

Rundunan nan ta Gawobe runduna ce mai yawa, a lokacin tahowa tasu tare su ke da Chamba Pyeri wadanda suka bi ta can kudu tare da su daga baya suka nuso yamma yadda na fada a can baya. Haka kuma Muti ko Modim sun zama kamar 'yan'-uwan junna ne. Amma lokacin da wadancan 'yan'uwa suka rarrabu har kashi biyar din nan daga baya suka fi karfin su wadannan Pyerri, saboda haka ne Gadin da Modi suka tashi da jama'-arsu suka yiwo yamma har suka shigo wannan kasa ta mu ta yanzu lardin Benue.

Ko da shi ke tun tuni ne wadannan suka rabu da jama'ar Gawobe amma duk da haka bai zama a boye ba, sananne ne garesu duka yadda wadannan Pyerri tare suka taho daga can lardin Adamawa. Su kuma sauran Pyerri da suka wanzua yanzu sananne ne garesu cewa bayan tashinsu daga Adamawa sun bi ta can ne tare da wadancan 'yan'uwammu sai daga baya suka karkato zuwa nan inda su ke a yanzu.

Labarin Chanchanji

Gadungbala ya tafi tare da Garkiye 1 a Jenuwa (Takum District). Bayan da suka tashi daga Jenuwa suka nutsa can Loko suna ta yake yake da Tiv suna samun ganima. Daga nan Garkiye 1 ya ci gaba zuwa Fyayi Aruhu ya bar wasu Chambawa a baya suna tafe suna bin baya don in sun tashi gaba daya abinci ba zai ishe su ba.

Gadungbala ya zauna Atu wani rafi. Ga Atu ga wani rafi kuma maisuna Kukunu, ya zauna a gungun wurin. Nan Gadungbala ya mutu. Gamie ya gaji sarahtar Gadungbala.

Dajin labari Garkiye 1 kewayo zuwa Ganako, har zuwa Donga shi kuma ya yi niyyar tasowa ya nufo inda zai sadu da shi. Ana nan sai Galumje (II) Sarkin Takum na IV ya shirya babban yaki don ya zo ya cinye Gamie. Da jin labarin zuwan wannan yakin sai nan da nan ya aiko wa Garbasa Nubumga Donzomga don a lokacin shi ke sarauta a Donga Ubansa Garkiye 1 ya riga ya faku. Da samun wannan labari na sakon Gamie sai Garbasa ya tara Manya Chamba ya ba su labari, ya kuma shawarce su, dukansu suka yarda cewa sai ya kai wa dan'uwansa Gamie gudummuwa. Garbasa ya aika masa da gwanayen mayaka Yan Chambawa da kuma Jahunawa, daku masu yawan gaske suka tafi. Kafin yaki ya iso wurin Gamie gudummuwar dakarun Garbasa sun riga sun isa Chanchanji, suka shirya yaki. Magabtan Gamie suka iso da rundunar yakinsu masu yawa kuma, aka hada yaki aka sami nasara bisa Galumje (II), yaki ya baci ma Galumje (II) da rundunarsa aka koro su fata fata, aka kuma sami ganima masu yawa. (Gamie da jama'arsa sun yi matukar godiya da murna ga Garbasa, saboda haka bayan rasuwar Garbasa a Zamanin dansa Garbanyi. Sarkin Donga na 3 da Gamie ya sake wani irin hali sai Chamba suka sa shi a wa'ka har yau anayi a rawan Daya).

Gamie daga baya ya taso daga Atu ya taho kan hanya watau inda Chanchanji ya ke a yanzu, ya kafa Chanchanji da nufi sannu sannu ya taho wurin Garbasa don su zauna tare yadda su ke tun farko. Daga nan fa duk kome da kome na Chanchanji a Donga ya ke; dukan sha'aninsu sai wurin Garbasa; amma daga Zamanin Garkiye (II) Sarkin Donga na V watau zamanin

da Turawan Gwamnati sun rigaya sun karbi mulkin Nijeriya ta Arewa sai aka maida Chanchanji cikin yankin Kasar Takum don sau&kin aiki saboda sun fi kusa da Takum.

Ga sunayen wa fanda suka sarauci Chanchanji :

1. Gamie (Garmiena (Sarkin Dafi) ne ya kafa Chanchanji, asalinsa Chamba Zuriyar Kwasa ne.
2. Bayan Gamie sai Garbonga (Garbongha) dan farin ya gada.
3. Garbanyi (Gargbanyi) sunansa Gamkola (wasu su ce Gankon) ya gada shi kuwa kanin Gamie ne.
4. Bayan Gargbanyi sai Samtiti ya gaje sarauta, shi zuriyan Chamba ne ~~Sama~~.
5. Bayan rasuwar Samtiti sai Mamman (wanda ya taba zama Sarkin bakan Donga ya gaje) sarauta wajen Uwa tasa Natema ~~diyar~~ Garbonga don a lokacin an rasa 'ya'yan sarauta wafanda suka kosa wafanda suka cancanci sarauta. Shi Mamman Bajahuni ne watau daga jama'ar da Sarkin Bauchi Ibrahim ya bai wa Nubumga Donzomga Garbasa.
6. Bayan mutuwar Mamman sai Kunbyeri ya gaje sarauta, shi kuma ya gaji sarauta ta wajen Uwa tasa ce kamar Mamman. Sunan Uwa tasa Kokina ~~diyar~~ Gamie ce. Kunbyeri Chamba ne sunan Ubansa Samalenlengha.
7. Bayan Kunbyeri sai Ali ya gaji sarauta; shi kuma kamar na saura ne ya gaji sarauta ta wajen Uwa tasa ce, Ali dan Valdaga ce jikanyar Gamie. Shi Ali Kpanzo ne na Zuriyar Shite (Shinten) irin Jukun, sunan Ubansa Adashu ne shi ke sarauta a yau haka 1955.

Labarin Akate Da Sauran 'Yan'uwa. Rafin Kada

1. Galim Gba (Galim Gba Uban Gahwan) ya tashi tare da Garkiye I daga Garkola (Gankwoi). Shi dai Galim Gba tare da wasu 'yan'uwansa su ne Chamban Rafin Kada. Galim Gba zuriyan Nupabi ne—jikokinsa ne suka kafa Akate. Bayan Galim Gba ya mutu sai dansa Gahwan ya gaje shi. Gahwan shi Shugaban Chamban Rafin Kada. Gahwan tare da ~~Gardapua~~ da sauran Chambawa suka taru suka sarautad da Garkiye I don sun tabbata sarauta tasa ce

Ubansa Garbosa shi ne babban Sarkinsu wanda suka fito tare da shi daga Adamawa, ya bace a kogin ~~Sangazabu~~ lokacin da jama'ar Chamba duk~~tura~~ su gaba don su haye kogin. Bayan duk jama'a suka ketare kogi ya hau dokinsa ya fada kogi garin ya hayo, shiru! Aka rasa ganinsa. Garbosa sunan Ubansa.

Sa'ad da Shimbura da sauran wasu Chambawa mabiyansa suka bar Jenuwa kasar Takum suka nufi yamma maso Arewa.

- (1) Gahwan shi ne ya nada Galibum shi zuriyar ~~Zagni~~ (su ne mutanen Kusa);
- (2) Aka nada Gaya.
- (3) Aka nada Galimbo'a watau mutanen Galora.
- (4) Aka nada Gagea (su ne mutanen Bason mararraban hanyar Donga da Takum da Wukari).

Garkiye I ya bar su a Utu, daga Utu suka zo Gboum daga nan sai a Fyayi suna bin Garkiye I a baya daga Fyayi suka taho suka kafa sansani a Lumtu. Daga Luntu ne suka taho inda su ke a yanzu.

1. Gatema shi ne wanda ya taho da jama'ar Gahwan suka kafa Akate. Su kuma sauran suka biyo suka zauna a Rafin Usu wanda a ke kira yañzu Rafin Kada. Dalilin Rafin Kada Hau-sawa ne suka sanya wannan suna don akwai da yawa a ~~Kaduna~~ Rafin Usu wanda ya fada kogin Donga kurkusa da Donga.
2. Wafanda suka yi sarautar Akate :

- (1) Gatema (Gartema) ya zo nan lokacin Garbasa Donzomga.
- (2) Gbamiki 'yan gaje sarautarsa a zamanin Garbosa I Sarkin Donga na III, shi dai Gbamiki 'yan Uban Gatema ne.
- (3) Bayan Gbamiki Go'a ya gaje sarauta ya yi gajeren kwanaki ya mutu bai kai shekara biyu ba, ya ci sarauta ta wajen Uwa tasa Nagba Shakikin Gatema.
- (4) Bayan mutuwar Go'a aka nada Kwasa sunan sarautarsa Gapivala; shi zuriyar Kwasa ne ba daga zuriyar Nupabi ba, ya ci sarauta wajen Uwa tasa.
- (5) Bayan mutuwar Gapivala (Kwasa) sai Bodinga ya gaje sarauta wajen Uwatasa Gidaya jakadiyar Gahwan. Gahwan ne ya ba Ngwuma auren Gidaya aka

- haifi Bodinga—watau Bodinga zuriyar Ngwuma ne, ya sami sarauta bisa ga albarkan Gahwan. Bodinga bai cika shekara a sarauta ba ya mutu.
- (6) Bayan mutuwar Bodinga sai Bawa ya gada, ya ci sarauta wajen Uwa tasa Yigab jikan Gahwan ne, an haifeta a Jenuwa ne. Bawa ya d'auki sunan sarauta Garjinga ya ci sarauta tun 1925 shi ke sarauta har yanzu.

Chambawan Rafin Kada Wadanda Suka yi Sarauta

1. Gee shi ne Shugaban zuriyansu Pyeri.
2. Gapivala ya gaje shugabanci, shi dan Gee ne.
3. Gban Nam ya gaje Gapivala, dan Ubansa ne sunan shugabancinsa Garlibum ne, ko Garlibuma.
4. Sai kuma Bayaro dan Gapivala ya gada, shi ne Kusa.
5. Sai Yogaya jikan Lafaya, sunan Ubansa Wanenga ya gada shi ne yanzu ke shugabanci 1956.

Gaya

1. Ngwuma sunan shugabancinsa Garlibum.
2. Sunvara sunan Ubansa Tuu, Bajibe ne, ya gaje shugabanci ta wajen Uwatasa Nangwana d'iyar Gajin (Garjin ko Garjinga) dan'uwan Ngwuma.
3. Kwanna ya gada sunan shugabancinsa Gaya, Kwanna dan Ngwuma ne.
4. Danjuma (Abakpariga) ya gaje shugabanci wajen Uwa tasa jikanyan Ngwuma.
5. Sonyonga dan Luma ne, Luma kuwa jikan Ngwuma ne, ya gada, sunan shugabancinsa Gaya—shi ne ke rayuwa har yau 1956.

Garyon:

1. Gamani na zuriyar Poba (poa).
2. Mongani (Monganiya) dan Ubansa ya gada, sunan shugabancinsa Gayama (Garnyama da Chamba).
3. Yavala dan Ubansa ya gaje shi, sunan shugabancinsa Galora (Garlora).
4. Tanenga dan Savala, Savala dan Galimboa, Galimboa kuwa dan Uba ne ga Gamani. Shi ne mai rayuwa a yau 1956.

(Bason)

Garpivala ne ya daga Nya Sakpanyani (Chamba Nupabi) ya zama da unguwa tasa ta kansa, Surkinsa ne.

1. Nya Sakpanyani, sunan shugabancinsa Gargea.
2. Nam (Zangani) ya gada, sunan shugabancinsa Garjila.
3. Uvala dan Uban Gargea ya gada, sunan shugabancinsa Garbonga (Garbongha).
4. Agyotsokwa ya gada, ya gaji wannan shugabanci ta wajen Uwa tasa Naliba d'iyar dan'uwsa Gargea.
5. Gbaro dan Tabiso dan Uban Gargea, ya gada, sunan shugabancinsa Gargea, shi ke rayuwa yanzu 1956.

Labarin Tinyisa

Daga birnin Garkola (Gankwoi a ke cewa yanzu). Wani dattijo daga zuriyar Kola cikin kabilar Kola, sunansa Tinyisa, ana masa la'kabi da sunan sarauta tasa "Gban"—Gban Tinyisa sa'ad da Kaa Nade (Wasu na kira Kaa Nadera, amma wasu sun takaita sunanta suna kiranta Kaa Nade) ta lalatad da al'amarin sarauta kamar yadda dai na ba da labari a can baya yadda ta yi har birnin Garkola ta watse, sai shi wannan mutum ya tashi da wasu jama'a tasa ya nufi Kudu ya je ya zauna a gindin Dutsen Nyibwuen watau wajen Kumbo ya mallaki su Kpanzo da ke wurin.

Bayan da Gban Tinyisa ya rasu wani ya gaje shugabancinsa ana ce da shi Zarimkola. A lokacinsa ne sa'ad da Garbasa Nubumga Donzomga ya gaje Mulkin Kasar Donga sai ya umurce Zarimkola ya komo da zama a bakin kogin Donga inda Tinyisa ya ke a yanzu. Wannan gari Tinyisa shi a ke kira Tissa har wa yau a kasar Donga.

Wadanda suka Sarauci Tinyisa (Tissa) Zuwa Yanzu

Tun daga Zarimkola wanda ya kafa Tinyisa zamanin Garbasa Nubumga Donzomga zuwa yanzu mutum 6 ne suka yi sarautan wannan gari watau Dagatansu :

1. Zarimkola wanda ya kafa gariñ.
2. Gauva I, Dinbua dan farin Zarimkola.
3. Garge Sunṣua kanen Dinbua, dan Ubansa Li'abi.

4. Gauva II, Luma daya daga cikin 'ya'yan Gauva I
5. Garge II, Nyontamuga autan 'ya'yan Gauva na II.
6. Sunsua sabon Sarki na yanzu 1956 bai zabi sunan sarauta ba tukuna. Shi kuwa Sunsua jikan Zarimkola ne sunan Ubansa Suvala, Suvala kuwa dan Zarimkola ne.

Labarin Chambawa Da Jukunawa

Cikin wannan dan Littafi ina tuna akwai wasu masu son tarihi kamar ni, ya yiwu wasu daga cikinsu za su ce Jukunawa su suka fara shiga cikin wannan kasa da mu ke cikinta a yanzu ? Idan haka ne kuma shekaru nawa bayansu sa'an nan Chambawa da 'yan'uwansu kamar su Tikare, Pati, Lufum da Jidu da sauransu suka zo ?

Amsan da zan iya bayarwa ke nan: Cikin tarihi yana da wuya kwarai a gane wannan sai dai mai karatu ya tuna zamanin jahiliyya ya bambanta da wadanda mu ke cikinta a yau. Inda mutum ya yi kokari don ya gane ko tabbatar da shekaru tsakaninsu wani lokaci sai ka gani kamar abin ya rikitat maka dalilin haka tabbatar da irin shekaru haka mun fi fidda su ta wajen shekarun Sarakuna ne kurum. Saboda haka matambayi sai in ce ga yadda muka taras da wannan kasa :

(1) Lokacin da Chambawa suka tumfaro kasan nan yamma lardin Benue daga Adamawa, kamar yadda na fada maku a can baya shugaban wadannan rundunar Den-Bakwa ya faku a wani kogi (Kogin Gazabu) bayan makokin wannan Sarki Loya Garbosa aka nadsa wani a madadinsa don ya shugabance su suka zo har Deddua inda suka kafa sansaninsu (Zan ce sansani don ba su dade a wannan wuri ba ko da shi ke ana iya ganin alamar ganuwa a wurin har wa yau) ketaren Kogin Suntai gabas da dutsen Gankwai. Lokacin da wasu daga dakarun Chambawa suka fita yawo yamma da wannañ Kogi a Takogi wani hannun ruwa da ke nan, aka kamo wani dattijo mai suna Kuku da dansa Agbu sun je farauta—suru. Lokacin da aka kai wannan mutum Chamba ba su kaſhe shi ba, shi ne wanda ya sa mutanensa suka tara kayan abinci da kaji suka kai ma Chamba. Daga baya Chamabawa suka shigo wannan Division suka kafa babban mazauninsu birninsu,a Garkola (Gankwai). Chambawa suka sami Kuku da jama'rsa a gindin wannan dutse su ne

Hwaye, ko da shi ke akwai wasu kabilu iri iri amma ba su isa arewacin Kasar Dongainda Gankoi take ba tukuna. A wannan lokaci kuwa Jukunawa suna Kwararrafa ba mu san dalilin da wadannan 'yan'uwansu Hwaye suka riga su suka tashi ba. Yadda aka yi aka san haka ta wajen bincike iri iri na tarihi, kuma akwai wani dadafdeen Bacambe mai suna Livom dan Popsinwonga daya daga cikin masu yawan shekaru a duniya wadanda na taba gani, ya mutu bayan shekaru goma sha a baya nan, wannan mutum yana raye tun lokaci da Garbasa Nubumga Donzomga ya je Bauci, shi ne ya ce dalilin da Jukunawa su kace Chambawan Gankwoi sun kai masu hari a zamanin Aku Kuwyon Angyu wai saboda irin hidimar da jama'atsu wadannan Hwaye suka yi masu da taimakon aikin gyaran gidaje lokacin da suka taso daga Kwararrafa zuwa nan Cikan, suna neman hakinsu ne suka ce su ba su 'yam mata don amre, Jukunawa suka ki. A nan yana nuna babu wani bambanci tsakaninsu na yawan shekarun shigowa wannan kasa. To, wadannan Hwaye nace ba mu san dalilin tashinsu gabannin 'yan'uwani nan nasu ba, ko kuwa suna cikin jama'ar Aku Matswe wadanda cikin tarihi aka ce Aku Matswe ya debi jama'arsa daga Wukari zuwa Katsina Ala ne Aku ya bi zuwa wajen Akwana da Arufu har suka sake haye kogin Benue. Idan kuwa haka ne watau jama'ar Jukunawan nan sun watse daga can Kwararrafa ne? To, ka ga irin rikitarwan da na yi magana a can baya ke nan.

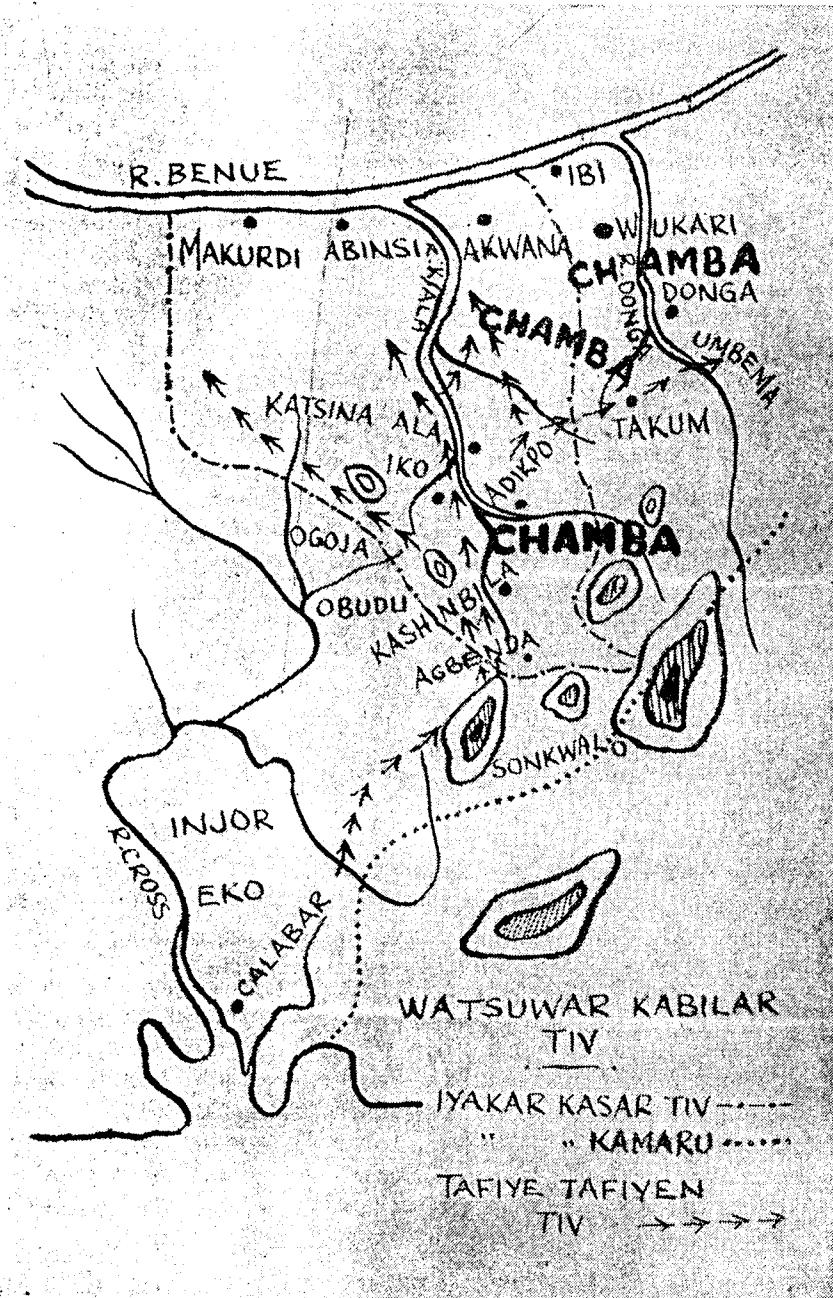
(2) In da a ce sun riga sun yi shekaru masu yawa kafin Chamba su shigo watau sun rigaya sun zama zaunannu da za su yi wani abu da Chambawa misali wani alkawari tsakaninsu ko Chamba ba su bi su ba dai za a taras da wani sharafid da ke tsakaninsu ta cewa da yardansu ne Chamba suka zamna a wannan wuri.

(b) Wadannan Kpanzo da Chamba suka same su ba a boye ba tuni sun zama jama'ar Chamba, ba su kuwa nuna rashin biyayya don suna da wani shugabansu da su ke bi a waniwuri ba. Su kuma Jukunawa ba su tambayi kome gare su ba, wannan kuma daya ne cikin abubuwan da na ce ko wadannan sun tashi daga Kwararrafa tun 'yan'uwansu Jukunawa ba su tashi ba daga can? Duk dai har yanzu yana cikin rikitarwan da na ambata a can baya. Sai dai a sani mu Chambawa ba mu yi

wani babban yaki ba da Jukunawa, iyakar wuraren da ke KarKashin mulkinmu su kuma basu kawo yaki ko hari ko dai wani irin halin karfi don Chamba sun kwace wasu 'yan 'uwan su ba, ko dai jama'arsu ta haka ba zamu iya ce ga irin mulkin da muka taras lokacin da muka zo nan ba. Muna riike da bakin mulkinmu su kuma Jukunawa suna riike da bakin mulkinsu har dai Turawan Ingilishi suka karbi mulkin Nijeriya.

(3) Cikin tarihin nan da na rubuta za ka karanci wani wuri wanda na bada labarin wani ri'ka'ken Bachambe wanda aka ce ya shigo kasan nan tuntuni wanda ya so ya yaki Bakundi amma saboda wuyan wurin zamansu ya gagare shi ci ko da shi ke yana da cimbin mutane, shi ne wanda ya taho da Jibawa da farko daga wajen Gashaka, wanda ya ketare kogin Suntai, da ta Donga har zuwa Katsina-Ala, daga bayan halin zama bai yi ba ya sake karkato zuwa kasar Kamaru ta Kudu, sa'annan shugaban Jibawa a nan ya wuce zuwa Jibu—watau Gauva Tantu wanda ya kafa Jibu. To ka ga wannan kuma ya kawo rikitarwa har yanzu ga sanin ko shekaru nawa ne Chambawa suka shigo kasan nan? Ka lura fa mai karatu ba ina nufin ko an kasa sanin shekarun da Chambawa suka yi ne a kasar Donga ko ta Takum ba a'a ina nufin shekarun da suka shigo ne a wannan lardi baki daya kafin su zauna da gindi.

(b) Domin dai ka gane cewa sun dade da zuwa na rigaya na yi batu game da wannan Division yadda suka shigo cikinta, amma sai ka sani ko da ya ke suna wannan Division wasu sun Isa Tiv Division da jimawa! Idan ka duba littafin nan na Capt. R. M. Downes, M. C. "The Tiv Tribe" shafi hudu yana cewa wajen 1830 suka isa can har yana misalta irin karfinsu ta girman ganuwan da suka gina a can sauran ganuwan za a iya ganinsa ya soma daga kogin Amire Tamen wajen gabas har zuwa kogin Katsina-Ala wajen Arewa da kuma kewaye da Kashimbila. Idan ka tuna shekarun da Chamba suka yi a birninsu Garkola (Gankwoi) daga bayan halin Garkiye I ya tashi zuwa kasar Takum da kuma shekarun da ya yi a can daga nan ya yi yamma-maso-arewa har ya zo Ganako suna da yawa, daga bayansa kuma ga shekarun da aka yi tun kafawan birnin Donga. Iyakar bayanin da zan iya yi ke nan game da tambayar mai karatu na farkon wannan labari.

Wanda Ya Kafa Jibu Da Fari

Aka ce Damashi wani Bachambe daga Adamawa Dindin, wanda **ya-ka** ce ya taho da dawaki wajen dubu ya iso babban garin Jibawa Nyabal wajen Gasheka Adamawa Province. Ya kwashe Jibawan wurin duka sunan babbansu Tantu ne. Daga wurin sai Maihula ya ketare kogin Taraba, ya yi sansani a wani dutse inda ana cewa Dutsen Chamba. Zuwansu kuma mutanen da ya iske a wurin Wurbawa ne. Ya buga yakı da su bai sami nasara ba don wuyan wuri saboda suna cikin tsakiyar tsibiri a babban tabki, sai ya kyale su ya ketare kogin Suntai da kogin Donga zuwa kasar Takum a yanzu, ya wuce zuwa Katsina-Ala, daga nan ya karya zuwa lardin Bamenda. Wannan shi ne dalilin zuwan Jibawa a lardin Benue.

Daga Katsina Ala sai Tantu (Aban) wanda sunan sarautan da Chamba suka ba shi Gauva ya gudo tare da kanensa Gajere zuwa Arewa suka zo suka kafa Jibu. A wani labari kuma aka ce wai da Chambawa suka fasa su Jibawa sai Gauva Tantu ya taso daga garinsa Bashishi da kanensa suka taho suka kafa Jibu.

Bayan da Gauva Tantu ya kafa Jibu, aka ce sai Sarkin Muri na 2 wai shi Ibrahim ya aike wasu bayinsa don su tashe su inda su ke. Da bayin Sarkin Muri suka iso da jama'arsu sai Gajere kanen Tantu ya firgita da daddare sai ya sulale ya gudu abinsa bai ko fada wa wansa Gauva Tantu ba, ya koma gabas ya je ya kafa garinsa a gindin wani dutse shi ne har wa yau ana cewa Dutsen Gajere ekin Bakundi District. Da gari ya waye Gauva Tantu bai ga kanensa ba sai shi kuma ya kaura zai koma tsohon garinsu Nyabal, ya je ya kafa Bali, nan ya mutu. Asali Balin ke nan. Aka ce kuma su bayin Fulanin nan ne suka tada Gauva Tantu da yakı suka kore shi.

Da wadannan bayin Fulani suka gaje garin wannan Bajibe sai suka zauna a nan. Sunan shugaban bayin Sarkin Muri da suka tashe Gauva Tantu nan Kusa (Kosa ne). Su kuma wadannan mutane fungiyoyi uku ne. Da suka sami wurin zama fa sai gardama ta tashı tsakaninsu a kan hamayar sarauta sai suka rabu kashi uku din : wasu suka koma Bantaje kamar Bakari da Aliyu ke nan; wasu suka je suka zauna a Sansani, wasu kuma aka barsu a nan Jibu inda su ke har wa yau.

Garbasa Nubumga Donzomga Ya Ci Garin Bantaje.

Garbasa Nubumga Donzomga ya ci Aliyu Sarkin Bantaje na II. Shi wannan gari asalinisu sai mu ce daga Jibu ne kamar yadda na bada labarin Jibu yadda suka rabu har kashi uku. Dalilin rabuwarsu kuma shi ne gardama kan sarauta watau wanda zai zama Sarki bayan mutuwär **da**-Sarkin Jibu Lamido Kusu ke nan. Sai Bakari da Aliyu suka kaura zuwa gabas maso kudu daga Jibu, suka kafa Bantaje.

Aka ce farkon zuwan Bakari da Aliyu suka yi sansani suka iso ga Garbanyi (Gargbanyi) Sarkin Suntai na I suka nemi yardansa, suka ba shi doki akawali mai ganta, da aka gane doki mai ganta ne sai Garbanyi ya sa aka mayar masu da shi, sai suka bada wani dokin, ya yarda su zauna nan, suka kafa Bantaje wajen hijira ta 1855. Bayan shekara takwas sai Aliyu ya gaje Sarautar daga Bakari cikin 1863. Aliyu fa ya zama fitinan-ne ainun har ma ya watsar da sha'anin Garbasa I yana yin abin da ya ga dama.

Nubumga Donzomga Garbasa I sarkin Donga na 2 ya kosa da shi sai ya kai masa yakı. Da ya ke Garbasa I ya fi shi karfi ko ta wace fuska sai ya lashe shi da yakı nan da nan ya rushe ganuwansa, Aliyu ya gudu aka kama dansa Haman Bose mai lakabi Jatau, da dan'uwansa Jauro Kadiri da wata wai ita Mairama da wasu bayi, ya kwaso su zuwa Donga.

Bayan an natsu Sarkin Bantaje Aliyu ya aiko wurin Garbasa I Donga yana tuba, yana neman su yi zaman lafiya da jun. Kuma Aliyu yana rokon Garbasa I yana so a yardam masa ya fanshi 'ya'yansa ko da bayi nawa aka ce ya bayar zai bayar. Ya sha aikowa amma Garbasa I ya ki, ya ce da manzani "Ku je ku gaya wa Aliyu Sarkin Bantaje ba shi da abin da zan yi kwafayinsa ba, idan kuwa saboda dukiya ba zan kai yakı garinsa ba, da karfi da arziki ina ya same su ? Don izgilinsa ne shi ya sa na nuna masa don ya gani ni ba abokin karonsa ba ne". Ya ki kememe ya rike 'ya'yan Aliyu a fadarsa, su wadannan 'ya'yan Aliyu maza suna bin Bileya dan farin Garbasa ne, suka yi girma a nan Donga, suka kuma ji harshen Chamba sosai, a nan Donga ne ma Garbasa ya yi masu kaciya tare da wasu 'ya'yansa.

Garbasa I Nubumga Donzomga Ya Yi Halin Dattijo.

Ana nan bayan da Garbasa I ya yi wa 'ya'yan Aliyu biyu kaciya sai ya yi masu kyauta masu yawa manyan riguna da alkyabbu da wanduna. Ya kuma yi wa Mairama kayan ado masu daraja, ya kuma ba su bayi maza, da kuyanga guda. Ya umurta aka sa su a jirgi guda, aka kuma cika jirgi guda da abinci ya ce a kai wa Aliyu a ce ga 'ya'yansa. Aliyu kuwa ba zato ba tsammani sai ya ga 'ya'yansa sun iso da wannan irin hali, ya yi ta mamaki da godiya mai yawa da irin wannan hali na adalei da Garbasa I ya nuna masa. Wannan al'amari fa ya karfsafa zumunci tsakanin 'ya'yan Garbasa I da na Aliyu har zuwa ga jikoki. Duk ana tuna da shi.

Labarin Chambawa Da Tiv.

Ya zama sananne ne Chamba suka san Tiv da dafewa, haka kuma su Tiv suka san Chamba tun tuni. Ko da shi ke zamanin jahiliyya ne ba za a iya ce sun san juna wajen shekaru kaza ba, amma daga baya ta wajen binciken taribin kasa da kabilu wanda Turawa suka yi har an sami madafa ko da shi ke ba zan iya ce ita ce tabbatace ba duk da haka na dauka kusan haka ne. Abin da aka sani ke nan Chamba sun san Tiv wajen 1830, a lokacin da su Tiv suka san Chamba sun zama abin tsoro ne garesu saboda miyagun makaminsu na ya'ki. Kuma yawancin Tiv a lokacin suna zamne a kan dutse ne.

Su Chambawa wadanda suka zamna a yamma maso kudu da Wukari Division ta yanzu suna da babbar runduna na tsaron kansu sosai suka gina ganuwa a wurin da yanzu ana kira Turan District har yau za a iya ganin sauran ganuwa din daga kogin Amire Tamen wajen gabas zuwa kogin Katsina-Ala wajen arewa, da kuma kewaye da Kashimbila. Bayan wasu shekaru ne sai jayeyya kan abin mulki ya auku tsakanin su Chambawa da junansu har suka rarrabu. Wannan rabuwa tasu ta sa su Tiv suka rage tsoronsu, da ganin kwarjininsu alal misali in faki ya ci wuta ba a yi mamakinsa balle a ce daji ya ci wuta? Daga nan sai wadannan Chambawa suka rarrabu a wannan birni suka je suka kakkafa wurin zama dabam dabam.

Daga wannan lokaci fa sai su Tiv suka sami zarafin watsuwa, a wurare dabam dabam. Su kabilar Ugondo kuma suka bi ta

gabas zuwa wani dutsen da ake kira Abunu (Abun) bayan Salatu ta yanzu, daga nan suka haye kogin Donga suka zamna a dutsen da su Tiv ke kira Mdema, Chambawa suna kiransa Bishikola. Daga nan Chambawa wadanda ke kamfanin Garkiye I suka kore su Ugondo, sai suka sake ketare kogin Donga suka wuce zuwa can dutsen Asukunya wanda a yanzu za a ce Mbaikor District.

Labarin dutsen Mdema ya zama sananne ne ga tsofaffin Ugondo, dutsen nan Mdema wanda Chambawa na kira Bishikola watau Dutsen Tiv yana gabas maso arewa da birnin Donga, Jahunawa suna ce da wannan dutse-Ka-ki-wargi don lokacin da suka kaura daga Donga saboda wani tashin hankalin da aka yi a lokacin da suka zauna sa'ad da suka yi tawaye da Garbanyi Sarkin Donga na 3. Da Garbanyi ya je ya cinye su da yaki ya maido wasu a Donga, wasu kuma suka gudu zuwa Bakundi District suka kafa mazauninsu wanda ake kira Jahun a can kasar Bakundi.

Ko da shi ke a can baya aka nuna cewa Chambawa da junsu garin jayayyar abin mulki har karfinsu ya raunana, suka rarrabu duk da haka ba wani gari guda na Chamba da za a iya ce Tiv suka ci da ya'ki, ko dai wani yankin kasa nasu wanda su ke zamne cikinta wanda su Tiv suka kwace ko tashin su daga wurin. Chamba sun san Tiv wajen 1830, daga baya kabilar su Ugondo suka taho har nan yadda na nuna a can baya, lokacin da jama'ar Garkiye I suka kore su ba su kuma sake komowa a wannan kasa ba sai cikin shekara ta 1925/26 a zamanin Nyaga Garbasa II Sarkin Donga na 6, suna nan tare da mu har zuwa yau. Wani lokaci wasunsu su kan koma can kasarsu ta Ugondo inda suka fito, wani lokaci kuma wasu su sake tahowa su sami wadannan 'yan'uwa nasu da ke kasar Donga.

Labarin Gbunyela.

Lokacin da Garbasa Nubumga Donzomga ya kafa ganuwan Donga ba da dafewa ba sai ya dauki kanensa dan ubansa Gbunyela don shi da Gbunyela duk 'ya'yan Garkiye I ne, ya kai shi Nyivu ya dasa shi a wurin don ya lura da duk jama'ar fuskar wuraren, ya zama hakimin kudu ke nan. Shi ko dutsen nan inda Kentu Nyivu su ke shi ne a ke cewa Gindin Dutz yanzu.

Babban dutse a harhade, akwai su Kentu (Icen) Nyivu, su Kumbo, Nyite, Nyabe, Nyitan, Ngwohwa, Nyibugen, da Mbakino, bamda Nyivu wadannan duk su Kpanzo ne, duk kuwa akan tsololuwar duwatsun nan su ke.

Garbasa I kuwa ya sa hankalinsa ga gina ganuwan Donga yadda ko magabta sun taho ba za su iya rushe shi a dadi ba har a im masu.

Ana nan sai wani karamin yaƙin Hamadu Sarkin Muri wanda ya kafa Gassol ya bullo a siraice ya taho har Nyivu ya yi barna mai yawa aka kama Gbunyela da ke zamne a gindin dutsen wurin, aka tafi da shi. Garbasa bai san zuwan wannan yaƙi ba kafin ya sami labari tuni an tafi da kanensa har Gassol. Garbasa ya aiki dansa Bileya da bayi wajen 10 aka je aka fango Gbunyela da iyalinsa zuwa Donga.

Garbasa ya hau zuwa can Nyivu ya fada su zai hallaka su, suka yi tuba mai tsanani. Ya ce “Tun da kuka bar yaƙi ya zo nan ba ku ba ni labari ba ku munafukai ne.” Su ka ce su ma ba su da labari ko kadfan, suka yi ta rantse rantse, suka bada bayi na tuba, ya ƙyale su, daga cikin bayin nan ya debi 10 din da ya fango kanensa.

Garbasa ya yake Gbangwana ya ci su Kentu (Icen) da ke wurin. Ya kuma fasa su Kentu Binyi da ke zamne kusa da Gbangwana a dutsen nan da ke kudu da Gbangwana, ana ce da shi Shimo, ya daga su ya ce su zo su zamna a kufayin Chamba birnin Garkola. Wannan shi ne asalin zaman Kentu Binye ke nan a Gankwai, da suna can a dutsen Shimo ne. Ya kuma kai yaƙi a Birkan, suka ɓuya a rami, sai aka hada masu wuta da barkono a bakin ramin hayaƙi ya dame su ya zama tilas su fito, da haka suka firfito suka biyu. Garbasa ya rigaya ya biyad da duk wuraren da su ke dan izgili, wannan yakinsa na Birkan shi ne yakinsa na ƙarshe a ƙasar Donga.

Garbasa Nubumga Donzomga ya mallake duk ƙasar Donga (Donga District) babu kauye ko guda da ya tayar masa har ya fita cikin mulkinsa. Ya yi zaman lafiya da jama’ar ƙasarsa har ya bar duniya.

Labarin Yaƙin Bayaro.

Na dai fadi cewa ba zan sami zarafin rubuta yaƙokin duk sarakunan Donga a wannan karo ba don nauyin aikin mulki na zamani, amma duk da haka tun da na sami sukuni kadan bari in dan rubuta labarin yaƙin Bayaro.

Garbasa Nubumga Donzomga ya shirya yaƙi, ya haye ya bi ta Wukari don Aku Ashumanu na I ya sha gaiyatara su je su yake mutanen Jibu wadanda suka dame su da yawan kame kamen bayi, sata, watau fitinar fashi. Shi kuma Garbasa don wata mata tasa ta gudu zuwa Nyakola ya aike suka ki bida ita suna jin haushin sa don koransu da ya yi daga garin Suntai watau yaƙin da ya yi da Gargbanyi da mutanensa.

Wadannan sarakuna biyu din nan fa suka kama hanya zuwa Nyakola mil 7 daga Jibu don Garbasa ya ce a yi kalaci da su kafin a je a yake Jibu sun kara guzurinsu ke nan.

Da suka kai Nyakola su ka kafa sansani, kowanne sarki sansaninsa da jama’arsa dabam; suke a ransu suka rena su ƙwarai. Ana nan sai dakarunsu suka kewaye gonakin mutanen Nyakola suna saran dawansu. Ashe! Labarin zuwan su yaƙi tuni ya shiga kunnuwan mutanen Jibu har su ka bidi taimakon Bayaro wanda ke a ƙasar Muri a lokacin, shi kuma ya tara ’yan yakinsa masu yawa har ya shigo Jibu wadannan ba su da labari ba, cikin asiri a ka yi wannan don haka ba su sami wani labari ba. Shi Bayaro dan sarkin Musulmi ne na Sakkwato.

Bayaro ya afko masu ba su da labari, ya mamayesu ne, a lokacin da duk dakaru sun riga sun watse daga sansani sun je neman abinci, sai sarakuna da masu lura da su da yara da mata kawai a sansani. Suna jin kidi da kurar yaƙi na tashi kafin su gane yaƙi ne sun iso kusa da su. Aka tashi a gigice ana kimtsawa kafin dakaru su dawo sansani yaƙi ya iso.

Ashumanu I ya hau dokinsa, amma mata da yara suka dame shi babu dama ya ci gaba. Wani basarakensa Ajifi uban Wagbadu ya harbe shi da kibiyi don da ma sun kosa da shi.

Daga nan ya zabura dokinsa ya fada a kogin Donga, ya hallaka. Aka ce dogarinsa wai shi 'Danbarno, da wani baransa sunansa Adi su kuma suka fada kogi suka bi shi, duk sun hallaka, Yaki ya baci ke nan sai kokarin kai rayuka gida.

Garbasa Nubumga Donzomga dai da ya ga ya'ki ya matso, sai ya ce wa yardadun bayinsa "Maza ku debi mata da yara ku keta daji ku koma gida, kada ku saurari kowa. Suka aikata umurninsa nan da nan.

Aka yi wa Garbasa sirdi ya hau, 'ya'yansa Bileya da Kpukpo suka hau. A lokacin nan kuwa ga ya'ki ya iso, ga wasu dakarun Garbasa musamman Chamba zuriyar Pyeri, suka iso, sai suka duka suka yi ta yaki suna cewa babu juya baya. Suka kuwa yi barna da yawa kwarai kafin a hallaka su, ba su ko juya baya ba.

Bayaro ya gane Garbasa, ya ce wa dakarunsa, "Maza ku kamo mini wancan da ke kan doki". Garbasa ya kama hanyar komawa gida, 'ya'yansa biyu din nan ko wane yana gefen hannunsa. Dakarun Bayaro har da wasu 'yan Fulani da kuma 'Dankaro Bagobiri makadinsa a cikinsu, suka yiwo sa'a a kan Garbasa, Bileya da Kpukpo suka ce karyarku yau kun gamu da gamonku suka maida su baya, suka karkashe wasunsu. Suka sake zuwa kuma, Bileya da Kpukpo da ubansu suna kan ingarmun dawakai ne masu jar fi, suka sake korar magabta suka maida su da baya da nisa, Garbasa yana ta tafiya, su kuma 'ya'yansa biyun nan suna ba shi magana cewa "Baba ka natsu ka yi tafiyarka cikin lafiya muna nan ba wani abin da zai faru." Aka iso wani tabki dokin Garbasa ya kafe cikin tabo, ga magabta kuma sun iso, Bileya da Kpukpo suka juya suka yi ta koransu, suka yi masu barna suka maida su baya da nisa. Suka juyo maza maza zuwa wurin ubansu, suka yi suka yi su fidda dokin ubansu amma ya gagara, sai suka wuce gaba, Kpukpo ya sauva kan dokinsa ya ba ubansu ya hau, suna biye da shi. Magabta sun ga babu dama sai suka fasa binsu. Garbasa Nubumga Donzomga da 'ya'yansa suka iso lafiya a Donga, suka taras iyalinsu ma sun iso, kowa yayi mamakin Garbasa a yadda aka ji labari cewa ya'ki ya baci musu, da yadda 'ya'yansa suka yi.

Bayaro daga wannan ya'kin sai ya haye Benue ya fada Lafiya da ya'ki. Ita Lafiya kuwa kasar Bauchi ce. Yana cikin ya'kin Lafiya sai labari ya cim ma ubansa Sarkin Musulmi, ya aiko aka lallashe shi ya bar ya'ki ya koma Sakkwato. Babu sauran labarinsa garemu kuma. .

Shi ko 'Dankaro Bagobiri makadinsa sai ya dawo Wukari da zama a zamanin Aku Audumanu (Agudu Manu) ke nan wanda ya gaje sarauta bayan Aku Ashumanu I. Daga bayai sai 'Dankaro ya yi tawaye ya fita daga Wukari ya tafi ya zauna can cikin Tiv, yana ta yake-yakensa har ya zama mai fitinar mutane kwarai da barna, yana ta kawo hari a kauyuka, da kuma sacce sacce fashi kullum har Royal Niger Company Jukunawa suka sati je ta yake 'Dankaro. Da 'Dankaro ya mutu dansa Isiyaku ya debi jama'arsa ya je ya kafa Jangarigari suka zauna cikin Awe District za a ce a yanzu.

Taken Garbasa Nubumga Donzomga tun farkon sarautarsa makadansa ke kada masa kulum—shi ne "In ba ka gagara ba, wa ke bar maka".

Garbanyi Sarkin Donga Na III Ya Ci Kasari (Kachalla)

Bayan mutuwarr Galumje I, sai aka nadia Yakuba II sarauta. Shi ko Yakuba II da Kasari (wanda wasu kan ce da shi Kachalla) da Boshi II dukansu uku 'ya'yan Boshi I ne Sarkin Takum na II. Sai Kasari ya ki yarda da sarautar wansa Yakuba II ya ce lallai sai shi ne zai gaje mulkin kasar Takum. Shi kuma Boshi II kanensu ya fi amincewa da Kasari. Jayayya mai tsanani kan sarauta ya auku har Kasari ya yi tawaye.

Kasari ya ki yarda da sarautar Yakuba II ya kutta wasu jama'a bayansa, ya yi tawaye ya fita daga birnin Takum ya je ya kafa ganuwansa yamma da Takum misalin mil 15 ta hanyar Katsina Ala ya fada Takum da ya'ki har ya yi fitina mai tsanani. Yana ta yake-yakensa da Takum da kuma sauran garuruwa har ma ya yake su Tiv ya yi masu barna mai yawa.

Kasari wannan shahararren dan sarki, sifarsa dogo ne ri'ka'ke fari mai karfi ne kuma ainun da hannu ma ya kan murda wuyan mutum ya raba kai da jiki ba tare da makami ba. Gwanin

Takumawa
yaki ne mahayi na gaske, ba shi hawan raggon doki. Wasu suka ce don kattai 4, ko 6, ba za su iya danna Kasari ba; wasu kuwa suka ce ai ko mutum 20 sai da kyar a im masa. Kasari ya tara jama'a mayaka da yawa a bayansa, labarinsa ya watsu cikin kasashen nan wurin Chambawa da Jukunawa da su Tiv. Ya dai hana Yakuba II da jama'arsa sakat, ba su da wani kwanciyar zuciya game da al'amarin Kasari.

Jahunawa
Ana nan da al'amarin Kasari ya faskari Yakuba II ya rasa yadda zai yi da shi sai ya aiko wa Gargbanyi Sarkin Donga na III neman taimako (1892—1910). Gargbanyi ya shirya yakinsa 'yan bindiga da zaibabun dakaru Chambawa da Jukunawa da sauransu. Wajen Jahunawa sarkin Jahun Barwa mai harbin kibau biyu gaba dai shugaban Jahunawa. Gargbanyi ya tasi ya sauva ya yi sansani, ya aika a fada wa dan'uwanas Yakuba II cikin asiri cewa ga shi ya fa iso.

Gargbanyi ya shirya yakinsa ya raba su yadda ya kan yi. Shi da kansa ya yi shigan dakaru ya sanya Ranensa Yarima Sonyonga ya zama uwar yaki watau shi ne a gadon sarauta, shi da dakaru suka tasam ma Kasari da yaki Gargbanyi ya tsaya a inda yana zaton Kasari zai fito. Aka hada yaki, Kasari da jama'arsa suka buga da su. In jama'ar Donga sun kusanci Kasari in ya daka tsawa sai su ja da baya, Gargbanyi ya matsa kan ganuwa ya ce "Kowa ya ja da baya zan yanka shi." Aka tsaya yaki ana ta goce bindigogi sai wasu kashin jama'arsa tuni suka shiga gari suka sa wuta, aka kashe wasu dakarun Kasari masu zafin yaki da wani ranensa jarumi, sai jikinsa ya yi sanyi, aka rinjaye shi, ya gudu ya fita ya nufi Loko yamma cikin Tiv, aka kwashe ganima har da tutar Kasari wanda ya yi kwaikwayo don ya tara hankalin jama'a gare shi, don kuwa banda wanda Garbasa Nubumga Donzonga ya karbo daga Bauchi Chamba ba su da wata tuta.

Bayan da Gargbanyi ya ci Kasari sai ya kafa sansani kusa da Takum ya ce ba zai dawo Donga ba sai ya ci Takum don ko da ma kakansa shi ya fara zama a nan, shi kuma uwa tasa 'yar Kutep ce an haife shi a Jenuwa, garinsa ne. Yakuba II da jama'arsa kuma farin cikinsu ya ragu, suna murna an ci Kasari, sai murna ta koma ba'kin ciki! Aka yi ta ban magana don Gargbanyi ya dawo Donga, ya ki, ya ce Yarima Sonyonga ya je ya sarauci Donga, ni ko ba ni tashi sai na sarauci Takum in

zauna nan Takum. Donga da Takum daya ne. Manyansa suka lalasheshi suka ce yin haka ya zama abin kunya gareka, dan'uwanka ya ce ka cire masa hakki a ido daga bayan ka cire ka ce za ka fasa masa idanu dungum! Bai kamata ba mu aikata haka. Kpangati Foa da Nya Yeba Bajibe abokinsa suka yi ta ba shi magana, da kyar ya yarda, karfin hana yin wannan abu dai Kpangati Foa ne. Yakuba II ya debi dukija mai yawa da wasu Akente da Akyumam ya bai wa Gargbanyi kana ya dawo Donga. Asalin wasu Kutep ke nan a Donga, jikokinsu suna nan har yau.

Shi Kasari a can Loko kuma ya sake tara jama'a yana ta fitina har Royal Niger Company suka je suka hallaka shi. Bayan da Turawa suka hallaka shi Kasari sai 'ya'yansa da sauran jama'a da suka wanzu suka dawo cikin Takum. Al'amarin Kasari ya kare kuma har abada.

Takum da Donga kuma bayan da Gargbanyi ya dawo daga yakin Kasari babu wani al'amarin da ya faru na batanci sai na zumunci. Bayan mutuwar Gargbanyi da Yakuba II, Garbosa I (Yarima Sonyonga) ya gaje Gargbanyi a Donga. A Takum kuma Boshi II ya gaje Yakuba II. Da Garbosa I da Boshi II sun fulla tabbatacen aminci da junna har Garbosa I ya auri diyar Boshi II mai suna Yemti Hauwa. Daga nan fa Takum da Donga suna zaman zumuncin 'yan'uwa har zuwa lokacin da sarauta ta fita daga hannun Chamban Takum akan Yamusa Galumje 1914. Ko yanzu ma Donga ba ta bar yin zumuncin da Takum ba.

Gaisuwar Chamba.

Idan za a gaida junna sai a buga hannu watau a hada tafin hannu guda biyu a buga, wannan ita ce gaisuwar Chamba na ainihi, a yanzu kabilu da yawa a wannan kasa su kuma sun dauki wannan gaisuwa na buga hannu.

Idan mutum ko mutane suka gamu da Gara (Sarki) bisa doki ko dai a tafe a kasa sai a yi masa jinjina. Kadan yana zamne ne bayan jinjina sai a zamna a kasa a buga hannu, shi kuma ya amsa, M hum. Idan mutane biyu ne ko da dama suka zamna babba daga cikinsu shi zai fara buga hannu saura kuma su karba gaba daya. Haka kuma in za a tashi sai a sake buga hannu watau gaisuwar sallama ke nan.

Idan mutum ya gamu da dattijo ko dai wanda ya girme shi akan hanya ya kan dan duka kafan ya buga hannu, ya gaisheshi ke nan. In kuwa a zaune ne sai a buga hannu in za a tashi kuma a buga hannu.

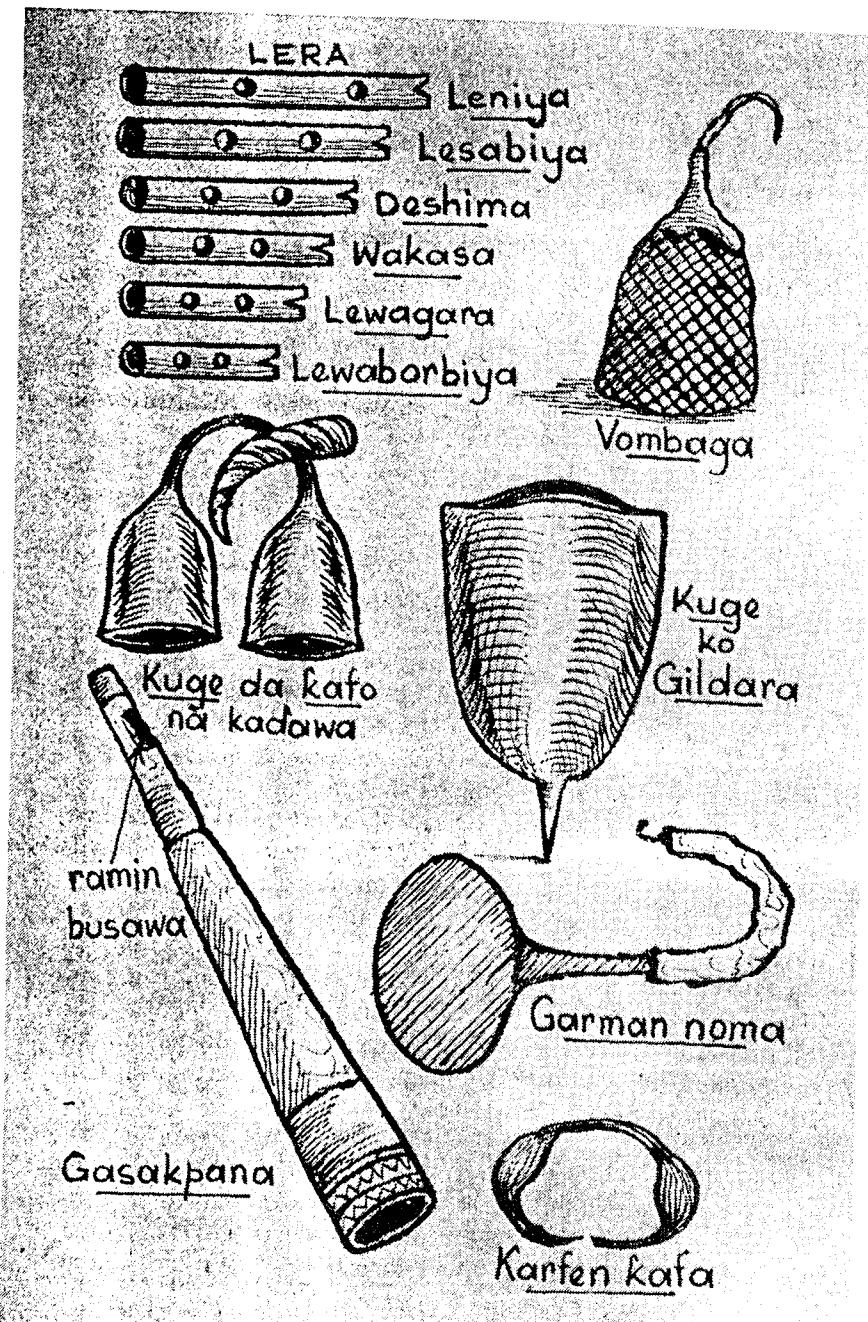
Ladabin Chamba Ko Al'adar Chamba.

Mutum ba zai kira sunan ubansa wanda kowa ke kira ba, ya kan kira shi Ba, ko Buba, amma wannan kira Buba abin da 'yan Chamba na zamani suka saba ne har ya zama su Chamba a yanzu da wasu kabilu da ke tare da su za ka ji suna kira ~~Ba~~^{Ba}. Ba wai Buba, amma in da za a sami wani Bachambe wanda ya mutu tuntuni a kira shi Buba ba zai san abin da a ke nufi ba, duk da haka Chambawa da su ke a raye yanzu in aka kira su Buba sun sani Ba ke nan, ta haka Buba ya zama Ba a yanzu ko da shi ke da yawa har yanzu Ba din su ke kira. Haka ne zai kira wan ubansa Ba ko Buba, kanen ubansa ma da wannan suna zai kira shi 'Yan'uwan ubansa mata zai kira su Mbala, su 'yan'uwan ubansa mata ko da su nawa ne duk zai kira su Mbala ne. Wansa ya kan kirashi Niya: amma kanensa sai ya kira shi da sunansa. 'Yar'uwtasa wanda ta girme shi zai kira ta Muma, watau 'yansa ke nan (amma kirani nan sai ka lura "u" nan na bayan "M" ba shi fita sosai koda karfa ba). Su kan kira uwa "Naa" 'Yan'uwan uwa maza kowannensu duka Muna ne za a kira shi. Uban ubanka watau wanda ya haifi tsofonka za ka kira shi Doo ko Doh, watau kakanka namiji ke nan. Uwar gyatumanka za ka kira ta Kaa, watau kakanka ta mace.

Chambawa su kan girmama Mbala kwarai siye da ubansu don suna cewa in ita ta la'anta mutum abin ya kan fi zafi.

Mutum ba zai auri matar ubansa ba in ya mutu ko dai kanensa, amma ya kan auri matar wansa in ya mutu, auren matar wa bai zama haramun garesu ba. Haka kuma mutum ya iya auren matar Muna.

An fi so mutum ya gaida ubansa da sassafe misalin wajen karfe 5.0 ko da gogonsa ne Mbala, ko dai wani

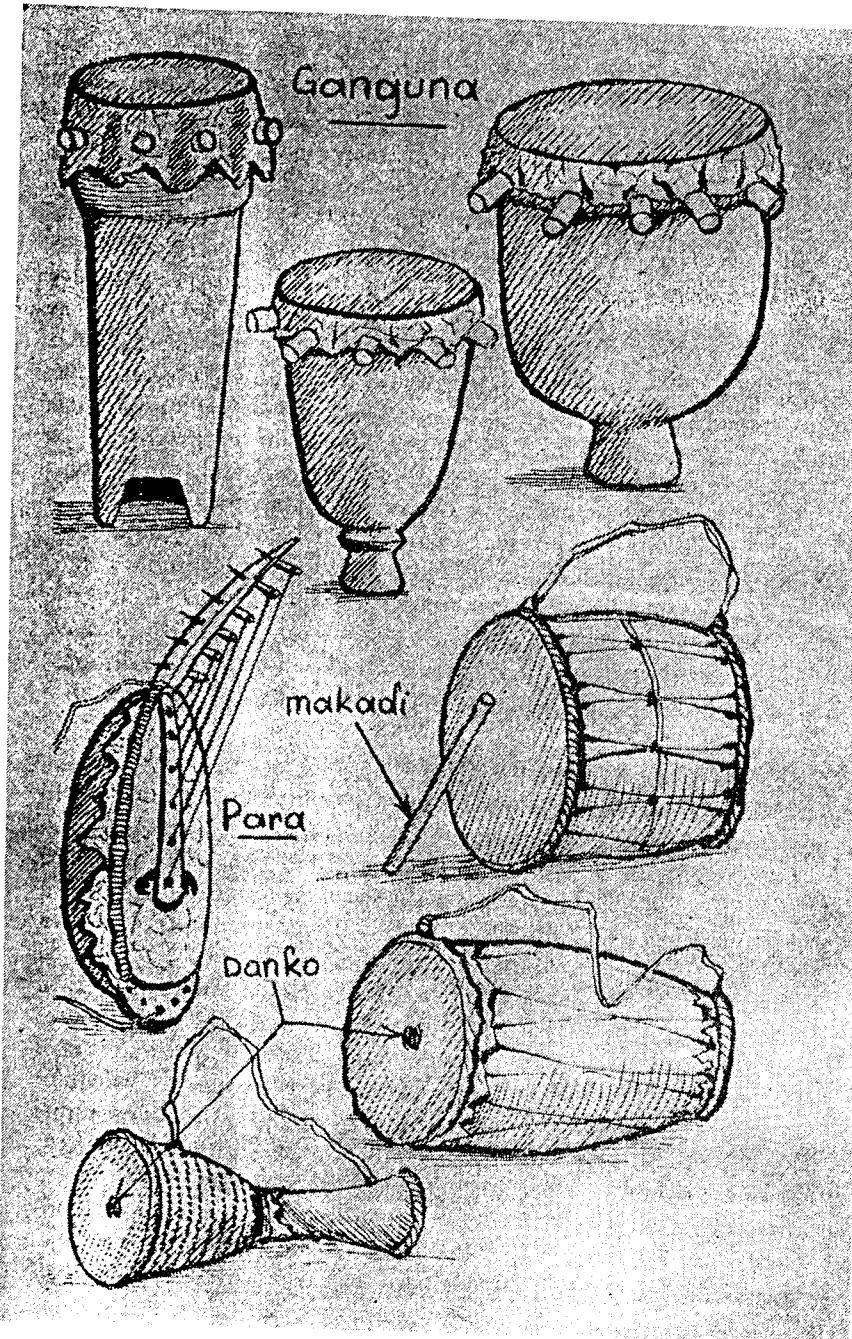
dattijo wanda ya kamata ya gaishe shi sai da wuri wuri a lokacin da mutum bai shiga cikin sha'anin duniya ba hankalinsa a tare ya ke. A wannan lokaci ne an fi sa wa mutum albarka ko gargadi, ko a fada masa muhimmin zance. Amma yanzu yaran zamani ba su cika kula da irin wannan hali ba sai daya daya.

Amren Chambawa.

Yadda akan yi saurayi sai ya shirya da wata yarinya wanda ya ke so galibi a lokacin wasanni ne da daddare sai su biyu su kadaita su yi ta tafi da juna da haka sai su shirya amre da junansu, watau yarinya ta yarda da shi ke nan. Idan suka shirya da junansu sai saurayin nan ya fada wa iyayensa ga yarinyar da ya ke so da amre a tambayo masa yarjin iyayen yarinyar. To, sai iyayen saurayin su aika da kayan tambayar yarjin nan ga iyayen yarinya. Wani lokaci sai an kai kayan farko sau biyu ko sau uku. Iyayen yarinya za su sa wata abuyar siya tasu ta tambayeta don su da kansu za ta ji kunyar bada amsa sosai, idan yarinya ta ba abuyarta amsa cewa ita ce ta shirya da shi, sai ta fada wa iyayenta. Ana nan ana hasafi zuwa wajen iyayen yarinya. Idan ta isa amre sai a shirya batun amre, amma galibi duk karfin amre yana ga 'yar'uwar uban yarinyar ce watau gogon yarinya.

Sa'ad da aka daidaita kome na sha'anin amre sai a sanya ran biki. Samarin unguwa suna da sarautan biki—Sarki, Galadima, Madaki da sauransu, ko wadfanne tsara suna da nasu Sarkida shugabanni. Lokacin da an tsaida ran bukin nan abokin ango ya rigaya ya fada wa Sarkin tsaran nan nasu, shi kuma da mabiyansa sun tara wasu daga tsaransu a gidan Ango su tabbatar da ranar bukin, an kuma yi shawarar sanar da wadansu tsara da ba su cikin tsaran nan nasu. Kwanakin biki shida ne, ran biki da Ango da amaryar da rawayen amarya biyu da abokin Ango guda duk za su yi azumi in dai farkon aurensu ke nan. Idan Ango ya taba aure, to, ba zai yi azumi ba.

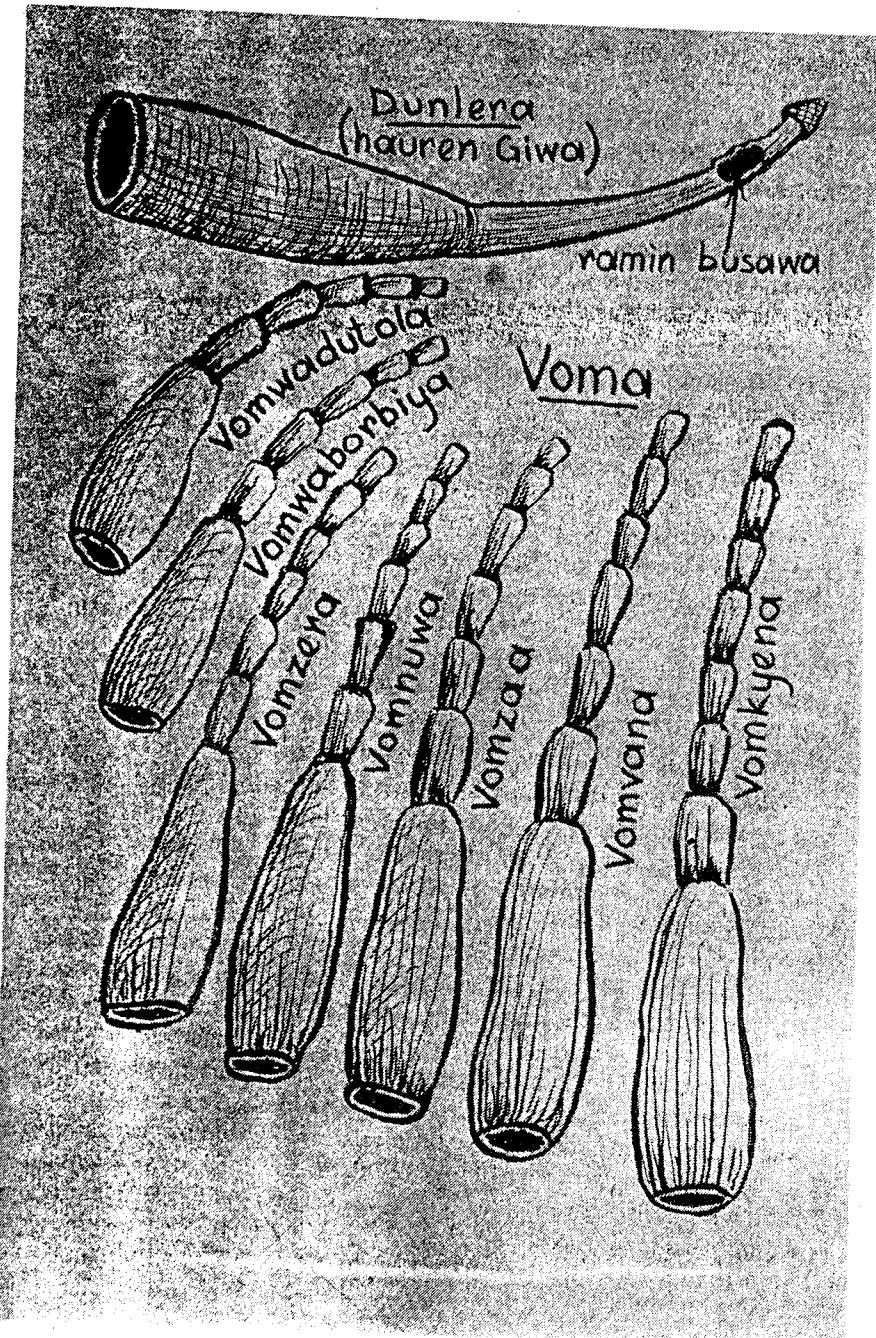
Ran biki abokin ango zai shishirya wurin zaman sarkinsu da jama'arsu haka kuma wurin zaman ango da na amarya da rawayenta, shi abokin ango wurin zamansa kusa da ango, watau jama'ar Sarkin bikin nan su tsaransa suna kan kujueru,

sauran sarakunan biki—wasu tsara da aka gayyace su su kuma suna bisa shinfiđu. Da la'asar masu ganguna da “para” molo su yi ta kidi, ’yam mata sun taru da wasu mata, dangin ango da dangin amarya su halara su yi ta yi wa ango da amarya biki har zuwa al'muru, a lokacin ne abokin ango zai zo gaban amarya ya dfauki wani kwarya da aka zuba mata abin biki a ciki zai daga a sama yana ambaton sunayen amre “Wenna, Somna, Zanna, Dagana, da sauran irinsu” idan ya ambaci daya sai ya dian dakata, idan amarya ba ta amsa ba watau ba ta son wannan suna ke nan sai ya ci gaba da ambaton sunaye dai har zuwa sunan da ya gamsheta sa'an nan ta amsa nan da nan sai duka wurin ya rufe da kade-kadse, watau wannan sunanta ke nan don mijinta ba zai ambace ta da sunan haifuwarta ba ko dai mutanen gidan mijin zuwa abokanensa. Amma suna Dagana galibi in ka ji wacce ta dfauki suna Dagana to amren da zumunta a ciki ke nan. Daga nan sai a watse zuwa gidaje, idan sun koma da daddare su wadanda suka yi azumi za su fara shan kunun zafi ne sai bayan sun huta su ci abinci a kadaice, amarya da kawayenta dabam, ango da abokin ango dabam. Kayan bikin da aka yi ma ango sai ya debi mafi yawa, gogonsa, ko 'yansa ta kai gidan iyayen amarya, bukin aure ya kare ke nan.

Yin Sunan Chambawa.

1. Idan aka haifi da ko dīya mace in cibiya ta fadi a ran huđu ko biyar, to, ran yin suna ke nan. Ran sunan nan 'yan'uwan uba maza da mata sai su taru da safe a gidan suna idan dan nan namiji ne za a yi karamin kori a gyara wasu tsinkaye misalin kibawu a zuba ciki da kuma dan baka makimanci, da fartanya da kuma mashi, a kuma kawo abin sha irin na Chambawa “Den-barma” watau giyan Chamba wanda a yanzu ana cewa fito ko pito. 'Yan'uwa mata na wajen uba suna waje daya tare da uwar jariri suna masa wanka, idan da goggon jariri a cikinsu ita ce za ta yi kome da kome, an kuma kawo “denbarma” a gaban 'yan'uwan uban jariri suna ta sha. In sun gama sai gogon jinjiri ta dfauke shi wasu daga 'yan'uwan ubansa su dfauki fartanya, wanda ya dfauki fartanya zai yi gaba yana yin kamar yana noma ana dfauke da jariri a bayansa wani yana rike da mashi da wannan dan kwari da baka a bayansa sai su tafo a misalin gurguje. Daga nan za su kawo jinjiri gaban 'yan'uwan ubansa maza wa-

ninsu zai ba shi suna, yadda za a rafa suna kuwa shi ne mai radawa zai dauki 'yar zangaraniyar farin dawa ya sa hannun jinjiri in ya rike sai ya ce "Mke-yera" Mkeyera Nubumga, watau karbi dawa Nubumga, daga nan kowa ya sani sunan yaron nan Nubumga ne, kome dai da aka ambata bayan "nkeyeran" nan shi ne sunan yaro.

Wannan kwari da baka da mashi ana nufin abin da ke gaban kowanne da namiji ke nan yaki, fartanya kuma ana nufin nomu, watau wadannan abubuwa tun da ya shigo duniya su ne manyan abubuwan da ke gabansa. Bayan an bada sunan nan sai a komma da jinjiri wajen su mata daga nan sai a yi al'adar "Wanyena" mazan nan suna zuwa bi da bi su dauki mashi su yi ma yaron jinjina sau uku uku kowannensu, shi ke nan sun karfafa shi kada fa ya yi ragonci ko tsoro, suna ya kare ke nan sai a bar iyaye mata, a wannan lokaci iyaye maza sun kare shaye-shayensu na denbarma. A wani lokaci za a rafa ma yaro sunan wani daga zuriyansu wanda ya rigaya ya kawu don tunawa da shi, wani lokaci a sa masa suna bisa ga wani irin abin da ya dame mai rafa sunan nan, misali wani lokaci a ce "Nubumga watau mai rafa suna yana cewa ba zai guji yaki ba, ko Nyonkaya watau maganganu sun kewaye shi, ko Dayegba—ba zai bar kasarsa ba da dai sauran su gwargwadon irin abin da ka ke ji a lokacin.

Ni marubucin nan ina bada labarin nan bisa ga abin da a ke yi da kuma abin da na gani da idona, wannan fa ba labari ba ne, har yau ko gobe wannan al'ada ana cikin yin haka din. Idan kuwa mace ce za a yi suna sai da kayan aikin mata za a yi mata suna.

Yin Suna Na Biyu : Bayan da yaro ya fidda hakora biyu daga kasa, biyu daga bisa misalin wata 6. Idan yaron nan daga zuriyar Gara ne ko na wani daga fuskarsa sai a sake kawo shi gaban Gara (Sarki) shi kuma zai sake rafa nasa suna, zai kawo damin dawa a zare zangarniya na farin dawa da ke ciki a danka wa yaro a hannun dama sa'an nan Gara ya rada masa suna. Idan sunan da aka fara rafa ko daga sunan gargajiya ne aka fara ba yaron ya yi ma Gara daidai shi kuma ya sake rafa wannan sunan ne. Idan kuma wani karin magana ne game da halin da mai rafa suna ya ke ciki a lokacin in ya yi daidai wani lokaci sai Gara ya sake rafa sunan ne, in kuwa yana da

Dongebga

wani abin da ya dame shi dabam yana so ya fada sai ya rafa sunan kan irin abin da ya dame shi din. Wani lokaci suna na biyu ne ya kan rinjaya, wani lokaci kuwa sunan farko ne, amma kafin a kawo yaro ga Gara sai an kai ga Mbala—Gogon Sarkin ta gani sa'an nan ta ba da izni a kawo yaro ga Gara. Haka ya ke ga wadansu Chambawa da yawa, a kowanne zuriya a fara kai yaro ga Mbala ta zuriyarsu zuwa shugabansu.

Farautar Chamba.

Akwai maharba, akwai kuma masu yin tarko iri iri don kashe namomin daji kananan da makamantansu. Amma suna da manyan muhimman farauta guda biyu wanda akan yi gayya ne a yi su. 'Daya don naman daji ne a kan yi da ruguna wani raga wanda akan saka da igiyar rama ko igiyar wake, ko igiyar tukurwa ana ce da irin wannan raga da Chambanci "Sara". Kuma suna da "Kiba" komo ke nan wanda su kan saka da igiyar wake. Cikin farautar sara akan kashe su gwanki, gonzaza, kanauki, mariya, kwanta-rafi, da sauran kananan namomi har da damisa da Karamin bauna, in babba ne ma ya fada saran da ba ta tsufa ba ana iya kashewa. Lokacin yidamana da rani.

A cikin fadamu tabki akan ~~komo~~ farauta da kibya, a kan kashe ko wanne irin kifi manya da kanana kome girman kifi har giwan tuwa da mari da zangai suna kashe su a sawwake. Wani lokaci ma har kada madaidaici su kan kashe shi da kiba.

Noman Chamba.

Ko wanne mutum da iyulin gidansa su kan yi nomu, wani lokaci a jeru a yi gaba daya, wani lokaci kuwa ana rabo ne, wanda ya fara gama nasa sai ya taya wa wanda bai gama rabonsa ba.

Wani lokaci su kan yi gayya ne, ko wace unguwa su kan yi sarakan nomu yadda su kan yi a sha'anin biki su kan yi tarayyar nomu, yau a yi wa wannan gobe a yi wa wuncan har dai a zagaya kan ko wane mutum. Sukuwa sarakan noman in aka gama gayyar yau an tube su ke nan gobe a wata gayya sai a sake nada sabbi, amma wasu domin ~~don~~ iya fasalinsu na rabon gayya, da iya aiki da jimiri sau da yawa a kan sake

zabansu sarakai. Su sarakunan biki kuwa ba a tube su sun zauna ke nan sai dai wani babban dalili ya aukusa'an nan a fidda guda galibi lokaci sun zauna ke nan har su zauna da wannan suna dindin.

A cikin gona akan shuka dawa, gero, maiwa, wake, gurjiya, da masara a gonar sadama ko dai wurin da ya kamance ta. Su kan kuma shuka wani irin doya da sauran mabunkusa kasa su rizga da tumuku.

Rawa Da Wasan Chambawa.

Chambawa suna da wasanni da rawa da wakok'i masu ban sha'awa kwari, maza da mata duk sun iya wa'ka : amma za mu ba da labari nasu a nan a ta'kaice. Suna da tambura iri iri har da wanda su ke kada shi gefe biyu, yambaa (yanbagha) suna da 'yan ganguna gajejeru kaman dai iri na soja don Rawan Daya watau don dakaru sojammu mayaka.

Wasa da rawa suna da ban sha'awa kwari na gargajiya ne, wasansu ko rawansu ba na zamani ne suka kwaikwayo ko suka debo daga wasu kabilu ko makwabtan su ba. Wannan abin sahari ne garemu mu Chamba.

Ga sunayen mafi muhimmanci : Lera, Voma, Vomkyena, Daya, Saba (Sawa) Kpatandaba. Akwai kuma Para (gitta) mai sirkiya shida, wasu biyar, amma mai sirkiya biyar idan ana wa'ka gwani zai iya gane ya kasa kafan ko da shi ke duk irin wakan kana jinsa ne yadda ka san wa'kar, dalili shidan nan daidai lera 6, idan ana kada mai sirkiya 5 sai a kasa jin muryan "Leniya". Voma da Lera. Ana yin wa'koñin gargajiya kuma in gwanaye ne su kan yi sabbin wa'koñi. Ana yin take take ne kowanne take da wa'ka tasa mai ma'ana. Rawa ya kasu kashi uku in ana cikin yi masu busa dabam, mata a tsakiya dabam maza a layi na baya dabam amma gaba daya ake cire sawu ko kuwa juyawa, dukansu kuwa suna bin kidin tambura da ake yi ne. Mai busan voma yana da aiki iri hudu da ya ke lura da su busa, kada abin amo na hannu, rawa, bin kidin tambura. Mabushin lera kuwa aikinsa uku busa, rawa, lura da kidin tambura da kuma wa'koñi. Maza da mata aiki biyu garesu rawa da lura da kidin tambura da kuma wa'koñi. Voma guda 7 ne : Vomkyena, Vomvana, Vomzaa, Vomnuwa, Vomzera Vomwabor, biyu da Vomwadutola a hade duk 7 = Voma. Lera kuma 6

ne : Leniya, Lesabiya, Deshima, Wakasa, Lewagara, da Lewaborbiya su 6 = Lera. Dukansu Voma da Lera tsawonsu bi da bi ne.

Vomkyema kuwa wannan na mata ne zalla, su ke kada su kuge da wa'koñi masu dadin ji kwari da rawa masu ban sha'awa. A wani lokaci sai wani mutum ya rika kafa masu yambaa.

Saba (ko Sawa) da Kpatandaba. Lokacin yinsu sai damana wajen watan Agusta. Mata da maza duk irin rawa daya su ke a kewayen masu kidin tambura da amsan wa'koñi daga zabyoyi. Da daddare ake yi. Rawan Saba samari suna samartaka a ciki da gaske.

'Daya Wannan rawan dakaru ne (Soja) da 'yan gangunansu su ke kid'a ba tambura ba, sai wani lokaci in sun so su yi da tambura, amma galibin lokaci duk sai 'yan gangunansu nan da 'yam-baa kurum. Idan wani ya fadi an kashe shi cikin yaki to da 'Daya ne za'a yi masa al'adar kukan mutuwa, ana ta yabonsa cikin wa'koñin daya din, ana yabon wasu shahararun da suka yi bajinta da yaki, ana karfafa wa sauran dakaru rai. Idan cikin gari ne ake yin rawan daya mata ma su kan yi suna amsa wa'koñi har wasu na sa wa'koñi suna yi ma mazaje mara zuciya habaici don kawar da tsoro daga zuciyar su Akwai wa'koñi iri iri na daya, amma duk galibi akan yakoki ne.

Para (gitta) a kulum in an kada ta ana wa'koñin Lera. Voma, da wasu irin wa'koñi dabam dabam. Gwanin Para shi ke kidin para shi ke wa'ka kuma, abar faranta rai ne sosai.

A lokacin taron ziyyarar Mai-alfarma Sarauniyar Ingila da mijinta. Mai-daraja Duke of Edimbrogh a Kaduna, ni da wadansu 'yan Chambawa da suka tafi tare da ni da wadanda mu ka same su can cikin 'yan kallo mun yi ba'kin cikin lokacin da muka ga wasu kabilu sun zo da irin rawansu ko wasanninsu, amma ga mu da rawa iri iri ba mu tafi da ko daya ba a cikinsu. Haka kuma lokacin Chambawa suka zo marabceni da rawa da wasanni iri iri bayan mun dawo daga can, ina ba su labarin yadda wasu kabilu sun sami zarafin nuna wasanninsu na gargajiya, sai suka yi ba'kin ciki yadda muka yi tun muna Kaduna! Na fada masu cewa "Na tabbata da a ce mun tafi da gwanayen mawa'ka maza da mata masu rawa da makadansu da mabusansu ba ni shakka za mu zama daya daga cikin kabilu masu rawan nan

a gidan Gwamnan Kaduna. Ita rawan dumarta mutanen Baronto yi kusa kaman rawan daya ne sai dai mun lura daya akwai wa'kokki iri iri da yawa ko wace waka tana da lafazinsa dabam da harshenmu. Allah shi ba mu sa'a mu nuna irin rawanmu a muhimmin wuri wata rana" Cikin bushe bushen Chamba sai haure ne kadai ba za'a busa wa kowa ba ko ana anishuwa sai Gara kafai. Ko gida ko daji in kaji busan nan akwai Gara. Ko dare ko rana in aka busa hauren nan nan da nan sai jama'a su halara don sun san wani abu ne ya faru. A da in an hora haure wanda ya ke ba tsinti Chambe, ya kai, kwarai. ?

Kaciyar Chamba

Idan yaro ya kai shekara 10 zuwa 15, to, lokacin nan a ke yi masa kaciya. Ba fa cewa na yi ko ina inda Chambawa su ke sai lallai yaro ya yi shekarun nan da na ambata sa'an nan a ke masa kaciya ba, amma ina fadin abin da an saba yi ne ga Chambawa da ke nan kasar, ko nan din ba fa lallai sai sun kai haka din ba domin akwai wadanda su ke cikin addimin Muhammadiya, da kuma wasu wadanda su kan yi ma 'ya'yansu tun suna kanagan. Amma ina fadin abin da yawanci su ke yi a nan kasar, don haka wannan bai shafi dukun Chambawa na ko ina ba ke nan.

Idan Gara ya ce bana za a yi kaciya har lokacin ya yi sai ya tara 'ya'yansa da na danginsa, da kuma su barorinsa duk za su kawo 'ya'yansu a wannan wuri, za a fita bayan gari a yi masu kaciya. A kan zabi yaro guda daga cikin yaran nan na Gara da danginsa shi ne zai zama Sarkin 'yan kaciyannan, haka kuma daga cikin yaran za a nada masu saraatu—Gbana da Kpangati da sauransu, watau Galadima da Madaki da sauransu. A lokacin yi da daya daya za a ri'ka tahowa da yara, wanda ya yi kuka kuwa ya zama abin gori ke nan ga tsaransa da sauran mutane, sai a ri'ka cewa wane dan wane ba shi da zuciyar mazakuta matsoroci ne, sai ya yi ba'kin ciki har da iyayensa. Banda wadannan yara a wannan shekarar da Gara (Sarki) ya fidda yara don kaciya duk kungiyoyin mutane dabam daban za su fitar da 'ya'yansu a bayan gari a yi masu kaciya, fitan yaran nan daga Gara shi a ke cewa "Wukar Sarki" watau duk wanda ya yi ma dansa kaciya a wannan shekara an dauka Gara ne ya yi ba fa lallai sai an kawo yaran nan inda yaran Gara da dan

goginsa da fadawansa su ke ba. Kafin sha'anin nan ya kare a kan yi wajen wata uku. Yawan yara da su ke a kamfanin yaran Gara su kan kai 100 ko 150—200.

Cikin lokacin kaciya bayan sun warke daga mikin kaciya yara su kan yi noma, yankan ciyawa na aikin daki, da sauran ayyuka, amma lokacin da ba warke ba sai su ri'ka yin aikin hannu. Kaciya ta zama kamar makaranta ga Chambawa, a nan akan koyi karfin hali, da dauriya, da ladabi da biyayya, da sana'a, da kuma farauta. Su kan sha kunu ne mai zafi ko mai sanyi, su ci abinci sau biyu a rana guda. Iyayen kowanne yaro sai ya ri'ka kai abinci ko kunu, idan an kai sai a ri'ka tarawa sai lokaci ya yi a raba masu, su ci su sha. Wadanda su kan lura da 'yan kaciya a kan ce da su Nena, su kuma akwai shugabanshi ne Nena babba, su Nena su ne masu wanke masu mikin kaciya da lura da su da dare irin kwanciyan da za su yi domin wasu ta wajen rashin iya kwanciya ya kan jawo wahala ga kaciyersu, su Nena ne masu koya masu sana'o'i da farauta da kome da kome. Wani lokaci tun da safe sai tsakar rana ko da azahar sa'an nan su sha kunu.

A lokacin da sun warke sarai sarai to ko wace la'asar sai su sita zuwa filin rawa in dai ba ran da suka tafi farauta ne ba. Irin abin da su ke daurawa su yi rawa da shi an saka kajinjiri ne, rawansu da ban sha'awa kwarai, su kan yi salo iri iri da wa'kokki kuma haka. Idan suna rawa ba wanda ya ke da ikon ya tashi in ba an ba su iznin tashi ko mikewa bisa gaba daya ba, ba da izni kuwa da irin busan da ake hora masu ne, su Nena ne masu ba da odar mikewa ko shakatawa.

A lokacin da ake wannan rawa da maraice jama'ar gari wasu su kan tafi kallo su tsaya kusa da ganuwa suna kallon rawan 'yan kaciya. Su wadanda na ce da ku su kan fidda yaran-su zuwa waje don kaciya ko da shi ke ba a waje daya su ke da yaran nan na wajen Gara ba duk da haka akan ce da su duk kaciyar Gara ne ya yi masu Wukar Sarki! To a lokacin da nasu yaran suka warke sai su ri'ka tahowa a wannan filin rawa na Gara suna rawa tare da wadannan yara da al'muru su koma inda su ke. Lokacin da yara sun saba da rawan kajinjirin nan, lokaci kuma ya kusa za a shigad da su gida, to daga nan sai a ri'ka koya masu rawan "Toro" in suka iya kuma sai tanadin

shigansu gida. Za a aske ma yara duka kai a daura masu toro a yi musu ado iri iri, a ran nan in ka ga sansanin 'yan kaciya sai ka ce ran salla ne, duk 'yan kaciya na ko ina har zuwa ƙauyuka na kusa da sassafe sun taho da yaran wajensu duka nan. Al'amarin kaciya babban bikini ne ƙwarai da kuma hidimomi mai yawa wanda Gara zai yi, safiyaŋ shigan 'yan kaciya gida sai a tafi da Lera a shigo da su gari suna tafe suna rawa suna sunkuyad da kansu har ƙofar Gara ga dai 'yan kallo ko ina. Idan sun kewaye ƙofar Gara sau uku sai su nusi gidansa inda duk 'yan kaciya za su zauna har kwankin al'adar bikin nan ya ƙare. Kafin su zo an rigaya an shirya masu ciye ciye iri iri, haka kuma shaye-shaye, za su yi kamar kwana uku suna ci suna sha a nan gidan Gara, bayan kwana uku din nan, yaran da wasu manya; Gara zai hau ya tafi tare da su a wurin bukokinsu inda su ke da, a tara su ciyawa da su tarkace duk a kone su, za a sa su Nena su zo su tuma ta kan wutan nan su tsallake ta ana dan tsalla masu bulala wai ana rama wahalolin da suka ba 'yan kaciya, don kuwa in dan kaciya daya ya yi laifi duk sauran sai a yi masu horo gaba dai, har saboda haka 'yan kaciya da kansu su kan zama masu tsaron kansu don kada wani ya yi laifi har su sami foro tare da shi. Su Nena a lokacin da yara suna jeji a ko yaushe in suka tafi yawo a gari sai 'yan kaciya su ajiye wani yaro mai gadi a kan wani itace wanda zai riƙa ba su labari in waninsu yana dawowa, da ganin waninsu sai wannan mai gadi ya sabko maza zuwa wajen sauran yara ya fadakad da su sai dukansu su dinga buga hannu kansu na sunkuye har ya iso ya zauna sai ya ba su iznin cewa su bari sa'an nan za su daina. Bayan kwana uku din nan kafin yara su watse zuwa gidajen iyayensu Gara zai rarraba ma yara masu watau sun zama mazaje ke nan da wadannan masu ne yara za su fara farauta ko na su ko farautar gyabji. Kuma daga cikin 'ya'yan dangi Gara zai samo wafanda ya ke so su zamma tare da shi, watau shi zai yi goyon-su har su isa mutum. Idan suka koma gidajen iyayensu kowanne yaro ba zai yi magana da iyayensa ba sai sun sayi bakinsa, akan ba su kaji ko ƙyallen zani ko bante, ko 'yar riga ko mashi zuwa kibiya da sauran irinsu. A da can irin kaciyan nan abin fahari ne ga yara, suna girmama shi da gaske. Irin wannan kaciya ya zama hanyar horo iri iri ga yara don haka

wasu iyayen yara sun si so 'ya'yansu su yi irin wannan kaciya. Amma don cin gaban zamani a yanzu ba a yin irin wannan kaciya sai a kai ga M. O. shi ne ya ke yi.

Purma Idin Chamba.

Wannan suna Purma wasu su kan ce Pulma duka dai magana daya ce, Idi ke nan ran babban taruwa.

A yadda aka sani a kullum a kowace shekara, Chambawa su kan yi Idin nan Purma a farkon watan Nuwanba ne. Amma a yanzu saboda yawan ayyukan zamani ba shi yiwuwa a yi Purma kowace shekara don in an yi niyyar yi akan aika wa Sarakuna makwabta da dangogi da ƙauyuka na nesa. Akan yi babban shagali ne, jama'a tulli su halara. A kan shirya abinci da abin sha iri iri kowa dai ya zabi abin da ransa ke so ko wanda ya dace da shi bisa ga duk irin addininsa.

A kan yi hawan Purma sau biyu a jeji ne a bayan gari inda aka shirya bukoki da wurin zama don Gara da manya da kuma manyan baki wadanda aka gayyata suka hällarcı taro. Sarakuna ko wakilansu da dai jama'a da aka gayyato su kan hallara a gari ran kashegarin Purma.

Ran Purma na farko gangum babba (sarkin yakin Chamba) tare da mataimakansa watau Sarakunansa, da mataimakin Gangum babba—Gangum karami da nasa jama'a haka kuma Garlin(wani Sarkin yaki na Chamba) shi kuma da nasa jama'a su ne za su hau da safe misalin ƙarfe takwas ko tara zuwa Idi can bayan gari inda aka shirya. Samari da dakaru duk da wasu jama'a su bi shi can su yi ta rawa, ana sassare ganyaye ana taka ciyawa, ana baudsiya. Jama'a gunji gunji ne su ke ta wannan, manya na nasu, samari na ta yi da sauransu. Bayan azahar sai a taso zuwa gari. Jama'a fa kamfani kamfani su ke zuwa da rawa da waƙoki. Gara da fadawansa da manyan baki sai su tsaya a ƙofar Gara suna ganin zuwan Gangum babba shi ne ya ke daga ƙarshe. Duk gunjiyoyin jama'a nan da suka tafi Idi za su zo gunji gunji ne a gaban Gara ba gaba daya ba su yi jinjina su kauce su ba na baya wuri, haka za su

yi ta zuwa Gara yana karban gaisuwarsu har gunjiyoyin jama'a su kare, duk gunjiyoyin da suka jinjina ga Gara a nan za su koma kuma su jinjina ga Gangum babba sai sun yi haka sau uku sa'an nan su bada wuri. Bayan sun kare daga karshe Gangum babba ne zai zo da sarakunansa su yi jinjina. Bayan Gara (sarki) ya karbi gaisuwar hawan Gangum duka sai ya komo gida, su jama'a kuma sai su raka Gangum babba zuwa gida, sa'an nan Gangum karmi zuwa nasa gida, amma Galim da jama'arsa za su tafi gidan Galim ne da nasu rawa bayan sun kai Gangum babba. Shugabannin kamfani kuma jama'arsu na gabansu da rawa da wa'ka a kai su nasu gidaje.

Kashegari ran ta biyu babban hawa ne na Gara. Da sassafe sai a yi masa sirdi ya hau zuwa bayan gari inda aka shirya har Gangum babba jiya ya sake yin wadansu gyare gyare a wurin. Da kowa ya ji Gara ya hau ya fita sai jama'a su fita da baki wadanda suka zo duk kowa da kowa sai su nufi can har wadanda jiya ba su je jeji ba da haka jama'ar yau su fi na jiya yawa. A can jeji sai su yi ta rawa da wa'ke wa'ke kamar ta jiya. Ran hawan Gara Mbala sarauniya (goggon sarki) sai ta bi Gara da ayarinta mata zuwa jeji, za ta zamna a inda aka shirya musamman dominta da jama'arta suna nasu wa'ke wa'ke kuma a sashensu.

Abin da ake yi a daji—rawa iri iri ne, amma muhimman rawa da wa'ke wa'ke na 'Daya ne, da Genna wanda in ana yinsa sai ka ce duma na mutanen Barno ne. Bayan an kai karfe sha biyu zuwa karfe daya sai Gara ya sa a rarriba shaye shayen da aka tara ga jama'a kowa dai irin abin da ya ke sha shi za a ba shi. Daga nan sai a dawo gida, ana zuwa bi da bi kamfani kamfani kamar ta jiya har Gara ya iso daga karshe.

Tun daga ran hawan Gara an dinga rawa ke nan iri iri unguwa unguwa kowanne gunjiya irin rawan da su ke so. Da la'asar duk sai kowa ya hallarci kofar Gara nan za a hadu ana rawa iri daya duk jama'an nan, idan Lera ne duk shi za a yi, in kuma Voma ne ko 'Daya duk sai a hadu nan kofar fada a yi ta yi Gara da bakin da suka zo daga mafwabta suna zamne suna kallon wasa. Idan lokaci ya yi sai su watse zuwa gidajensu

da daddare kuma unguwa unguwa kana jin wa'ke wa'ke da rawa sai an yi haka har kwana bakwai Purma ya kare ke nan. Daga nan sai Gara ya yi ta sallamar baki da sauran jama'a da jawabin godiya don nuna zumunci da suka yi na hallarci Idin nan na Purma. Akan yanka dabbobi har sa ma don abincin baki; shaye shaye kuwa banda Gara wanda zai dauki nauyin baki duk kusan kowanne basarake zai shirya shaye shaye a gidansa don anashuwa, haka kuma shugabannin fungiyoyin jama'a saboda ana shuwan da za su ri'ka yi dare da ran'a har kwana bakwai. Bayan kwana bakwai Purma ya kare ke nan sai wata rana.

Mulkin Chambawan Yamma (Benue) A Da.

Mu Chambawan nan da muka taho lardin Benue mun mallaki makeken yankin kasa. Lura : Tun daga Kungana, da su Kwasa Gamie (Garmiena) kudu cikin Bakundi District, har zuwa wajen sashen Didan zuwa Gargei kudu maso gabas zuwa Tosso har ya zago Takum District wajen Kashimila ketaren kogin Katsina Ala zuwa Chanchanji Utu wajen Loko ta bayan Salatu, zuwa Rafin Kada zuwa tsakanin kurmin bammi babba da karami mil 12 daga Donga zuwa kogin Donga a ketare zuwa kogin Suntai, a tura Bantaje ta wancan ketare cikin Muri Division, a ketaren kogin Suntai a nausa jejin Barno Kururu a gamu wajen Kungana. Duk wannan yankin kasa cikin mulkin Chambawa ne.

Jama'ar Da Chambawa Suka Mallaka.

Akwai kabilu iri iri a wannan makekiyar kasa wanda Chambawa suka mallaka, watau daga Kungana har kewaye wuraren da na ambata na cikin mulkinsu su ne : Kentu (Icen) Pongh, Kungha, Kerre, Kpanzo da Zomparawa (Kutep) da wasu kabilu kanana.

Wadannan kabilu da ke zamne a yankin kasan nan dukansu mazaunnan kan tsololuwar duwatsu ne, saboda haka ba za ka same su a jigawa ko shimpidiyar kasa haka ba, kulum sai inda duwatsu su ke, ba kuma abin da ya kawo haka sai don tsoron yaki, watau zamansu akan tsololuwar duwatsu ya zaima kamar mafaka garesu ko kuwa tare mahara. Haka kuma su masu amren musaya ne. Harshensu kuma ya bambanta da juna,

shugabanninsu dabam dabam yawancin shugabannin su su Sarakunan tsafinsu, n'a ta haka ne kowace kabilia tana da shugaban ta. Idan ka duba abubuwani tsafinsu, ko yadda su ke tsafin sai ka taras sun sha bam bam da juna kwarai.

Jawabi Kan Kabilu Uku A Madadin Saura.

Chambawa sun iske su Kentu (Icen) da Kpanzo, da Kutep suna zaune ne akan tsololuwar duwatsu, amma a lokacin ba dukan Icen su ke a kan duwatsun da su ke a yanzu ba don wadansu sai bayan Chambawa sun mallake su ne suka roki wurin zama daga kudu ga kasar Donga zuwa wajen Arewanta. Dalilin zama a mawuyacinc wuri inda babu isasshen wurin noma saboda gudun yaki ne, da kuma mahara. Su kuma iri ukun din nan da mu ke zance a kansu masu amren musaya ne, sai ka bada diyarka ko 'yar'uwarka ga wani mutum sa'an nan ka amshi tasa, amre ke nan. Ko yarinya tana so ko saurayi mai auren yana so, ko dai ba su so, tilas ne su yarda da musayar da iyayensu suka yi, ko da lafiya ko da cuta.

Ba su da dagaci ballai hakimi har ma a zo ga sarki. Ba su san sha'anin sarauta ba. Shugabanninsu Sarakunan tsafi ne (priests) ko wanne dutse yana da Sarkin tsafi (priests) dabam. Su shugabannin tsafin nan (priests) suna da mabiyansu a baya. Wadansu shugabannin tsafi suna da tsore masu tsanani, su rashin wanka a lokatai masu tsawo, da rashin ketare wasu rafuka, da taba abinci na gidan wani ko shimpidarsa da dai sauransu.

Kowa yana ikon kansa, tsakanin dutse da dustse babu mai bin wani. Babu wani ainihin jituwa da junansu kowa kansa ya ke so. Idan magana ta faru tsakanin dutse da dutse sai su priests da mabiyansu na dutse da dutse su hadsu kan iyakarsu, a nan za su shirya batun, kowa ya koma gidansa a dutsensu. In ba su daidaitu ba su sake sanya ran gamuwa, in ranar ta kewayo su sake gamu, da haka za su shirya batun. Su Icen su kan ce da Kpanzo Ngwekpa (Ngwe-Kpa), su kuma Kpanzo suna ce da su Icen Nyoka.

Su da juna suna ta yake-yake har zuwa lokacin da Chambawa suka mallake su sa'an nan suka hana wannan tsakaninsu cikin tarihinsu da wa'kokinsu akwai labarun fada da junansu da yawa.

Da farkon da Chambawa suka mallake su suka barsu akan al'adunsu yadda aka same su suna yi na shugabanci sai Sarkin boka ko mai iya tsafi, amma daga bayu aka lura a sha'anin mulki dai sai mai iya aiki da shudanya da jama'a iri iri amma ba mai iya tsafi ba, ko shugaban tsafi wanda wadansu tsore sun kange shi sun hana ~~Nasa~~ zuwa wadansu wurare, za a so a yi magana ko shawara da shi amma a wani lokaci, wasu dukan lokaci a ce babu dama don yawan tsore tsore da kuma yawan canfi. Sai Chamba suka lallashe su shugabannin tsafin nan cewa su za'bo masu wayayyu wanda suka ga dama don su zama jakadansu zuwa ga Chambawa cikin garuruwansu, su zama kamar kunnensu, idonsu, bakinsu da kome nasu. Suka kuwa yarda da haka don suna gudun in wani shugaban tsafi ya bar gida ya ketare abin tsore wani abu zai auku garesu! Wadanda suka za'ba su ne jakadu tsakaninsu da su Chambawa suna karbar umurni daga Chambawa su kai ga su shugabannin tsafin nan, su kuma su aiko su da nasu jawabi, da haka har suka saba kome da kome da su a ke yi. Idan aka ba su gishiri, ko bakin tufa (abin da suka fi so) sai su kai ga shugabannin tsafi, shi zai tara jama'arsa na dutsensa su raba, shi ya sami rabo mai kauri fiye da na saura mabiyansa, kuma su sami nasu rabo biye da nasa, sauran jama'a sai su sami rabo kafan su raba suna ta murna kuwa.

Ana cikin irin wannan hali ne yau da gobe sai su jakadun nan suka danna su shugabannin tsafi (priests) na gargajiya, in suka sami wani kyauta daga Chambawa sai su kai gidajensu ba a kofar gidan shugaban tsafi ba, a tara jama'a a ware rabon shugabannin kafan a ba su, jakada da jama'a su dfauki rabo mafi yawa. Daga wannan irin hali fa sai aka watsar da darajar shugabannin tsafi, jakadai suka zamo su ne dagatai, har ya kai ga Chambawa suna nafa wasunsu sarauta, Sarkin garinsu—watau dutsensu. A ba su sunan sarauta irin ta Chambawa, misali : Gawela, Galora, Gatati, Garpana, Gauvala, Garlisoa da sauran irinsu. Wasu daga manyan duwatsunsu sai aka nafa su da sunan sarautun 'yan Majalisar Gara ta gargajiya : su Gbana Kpangati, Kuni, Nya, Gangum har da su Galim da sauransu. A ko yaushe su wadannan su ne su kan zama masu zuwa wajen Chambawa in Sarkin kauye ba shi da zarafin zuwa. Idan kuma Gara ya sami ziyyarar kowanne

dutse su wadannan sarautu su ke bayan dagacinsu misalin Majalisarsa su zo ga Gara a yi kome tare; da haka ne suka saba da sha'anin sarauta. A cikin wannan hali a ke har Turawa suka zo, ana kuma kan haka har wa yau.

Me Chambawa Suka Yi A Lokacin Mulkinsu?

(1) Chambawa sun yarda da duk kabilun da suka mallaka sosai da sosai.

(2) Sun yarda su yi auraya da su; su, su aure 'ya'yansu, su kuma su auri 'ya'yan Chambawa, suka hayayyafa da yawa, zuriya ya garwayu, sun zama jiki da juna, babu bambamci sai sunan kabilia kurum.

(3) Chambawa, su kan gaskanta da duk wani iri wanda ya dase tare da su, ko shi bawa, ko shi bara in dai yana da hankali ba za su yi masa iyakan shigan wurinsu ba, ba su da halin rashin amincewa da wani bare wai a yi masa iyaka game da su.

(4) Duk wadanda suka mallaka sun zama garkuwa garesu. Da ba domin Chambawa ba da Fulani sun gaje kasan nan.

(b) Haka kuma da ba domin Chambawa ba da su Tiv sun malallo sun cika kasan nan tuntuni.

(5) Chambawa ne suka sayad da ransu suka zo gabon Turawan Royal Niger Company da jama'ar Gwamna Lugga suka karbi umurni a madadin jama'ar da suka mallaka. Da abin kisa ne watau Chambawa ne za su mutu da fari ke nan! Babu shakka.

(6) Chambawa ne suka lalashesu har suka sauko, suka kawo su gabon Turawa, suna tsorace.

(7) Chambawa ne suka koya masu hada kai a wuri guda a yi zumunci daga wurare dabam dabon. Da ba shakka zumuncinsu sai lokacin yin al'ada kuma ba ko ina da ko ina za su taru ba.

(8) Chambawa ne suka koya masu yin farauta da riguna da makamantan su wadanda ba zan iya ambata su da daya daya ba.

(b) Haka kuma sun koyi kayan makami daga Chambawa.

(9) Sun koyi tasarufin Chambawa da gaisuwa, da zumunci, da wayewa da dai sauran abubuwa da daima.

(b) Sun koyi amre irin na Chambawa wanda ya ke sai saurayi da budurwa sun shirya da juna a ke daura masu amre.

ana yin biki (shi ne a ke cewa a yanzu ajo bikin zamani) lokaci bai isa a bada labarin irin bikin a nan.

(c) Koya masu yin kaciya, da al'adun shiga gida watau bayan yara sun warke da mikin kaciya. Yawancinsu Chamba suka same su da rashin kaciya ne, har cikin tarihinsu su kansu akwai labaru game da haka.

(10) Duk abin da ya fi wadannan ko da ya ke su Chambawa sun mallake su a kome za mu yi a kowanne kauye (Dutse) sai gami da shawaran manyan wuri yadda zai zamo masu daidai.

(b) Ko da shi ke suna da ikö bisa kansu a lokacin sun iya hana su yin tsafe tsafensu, da irin al'adunsu, amma an barsu a yadda suka gada shi ya sa har yau al'adunsu na tuntuni ba su mutu ba sai dai wadanda mulkin Ingilishi suka ga da barna a ciki.

(c) Chambawa suka yi kokari ba su yarda an sake masu shugabanni barkatai ba, tun lokacin baya can da jakadunsu suka zama dagatansu an yi kokari kome ya tafi daidai ba barkatai ba.

Ko da shi ke na nuna irin kyawawan rikon da aka yi masu ba ina mufi ne duk ba wani abin bacin rai da ya same su ba, a'a ko kafan ba haka ba ne, lallai Chambawa suna bautad da su, suna sayar da wasunsu amma in ka lura da zamanin jahiliya ne, babu wani sanin ya kamata, kuma wannan ba ga Chambawa ne kurum ba ko ina da ina a Nijeriya halin da ake ciki ke nan, sai su wadanda aka ci su da yaki ko wadanda suka bi ba za a yi wani abu a kauyensu (dutsensu) ba sai da sanensu, au shi da mabiyansa su kawo gwargwadon abin da aka aza masu. Ana cikin wannan hanya ce har hasken adalci "Mulkin Ingilishi ya bullo" Chambawa suka karba suka yi matukar kokari ga kiyayewar abin da mulkin nan ya ce.

Chambawa ba su da labarin wani mulki wanda ya taba malakan wadannan jama'a da muka mallaka. Kuna ba wanda zai shaida ko nuna alamar ganuwa tasa wanda za a iya ce da wasu sun zamna nan ba. Kuma har yanzu banda Chambawa da suka bude idanun wadannan ba da sai su lizima cikin zaman duhu har Turawan Ingilishi su zo. Idan har wa yau wani yana shakka to, me wani mulki wanda ya riga Chamba ya yi na wayewar kai, ko na hada kai, ko na hana ya'ki ya yi? Ba za a sami wannan ba sai dai a yi tatsuniya tatsuniya kuwa ba tarihi ba ne

balle a ce labari. Babu kuma wanda zai iya ce lokacin da Chamba suka shigo ḫasan nan wani ya taba kai masu yak'i akan cewa za a kwace masu ḫasa, ko kuwa don su mallaki Chamba, ko wajen tatsuniyyoyinsu ba a sami haka ba. Yanzu batun zamanin jahiliyya ya wuce sai dai labarinsa sai mu manta kome mu yi zaman lafiya da kowa, ta haka ne kurum ḫasa za ta ci gaba.

Wayewar Chamba

Idan ka lura da haurukan giwa yadda aka sassaka su har da su zane zane don ado wanda Chambawa su ke busawa a kowace fada tasu wannan zai nuna maka sun jima da wayewa har sun iya kashe manyan dabba su yi amfani da kayan jikinsu don irin zane zanen nan sai da kayan aiki za a iya yinsa.

Kuma za ka lura da sauran gine gineng tukwane iri iri zuwa su tukwane masu kafafu uku uku (kesakla), da kayan kiransu iri iri na da, su tukunyar taba irin na da masu ado iri iri a jikinsu, da sassaka wadansu irin kujeru masu sifsofi dabam dabam. A sa'an nan kuma mundayen hannu iri iri na yin al'adu, da "Gildara" wani babban kugge zuwa ḫananan kuge. Wadannan abubuwa da na ambata da sauran wadanda ban ma ambace su ba in mai karatu bai taba ganin wasu irinsu ba ya yiwu ba zai fahimci abin da ni ke nufi da cewa sun waye tun da jimawa ba, amma domin in jawo hankalin mai karatun nan har ya gaskanta wadannan mutane sun jima yadda na ce da wayewa har zuwa makamai na yak'i da su ke da shi wanda a lokacin ba dukan kabilu su ke da shi ba---Ko ka taba karanta littafin nan da a ke kira "The Tiv Tribe ?" watau littafin nan wanda Captain R. M. Downes, M.G. ya wallafa, to dubi shafi hudu nan za ka ji cewa kayan yakinsu dabam don ḫarfe ne, suna yak'i da mashi da ta-kubba da garkuwa. Tojin ba ka taba ganin abubuwan nan da na ambata a baya ba zan ce wannan ma ya ishe ka shaida don ka gaskanta.

Har yanzu zan dan kara nūnū wata hanya game da wayewar —ba wayewar ilmi na zamani ni ke magana ba don ka sani ko banda wayewar zamani da can ma akwai wayewa sai dai irin nasu wayewar ya bambanta da na zamani. Saboda irin wayewar da ni ke magana in ka lura a hankali ba za ka ga safai ne sun shiga fursuna ko shari'a ba.

Idan muka karkato wajen ilmin zamanin nan watau ilmin Turawa a nan ḫasarmu kafin wannan ilmi ya ya'du da farko wadanda suka fi ido a ciki yawanci duk 'yan Chamba ne ko kuwa wanda ya ke uwatas Bachambya ce ko dai wanda su Chambawa suka rena. Wajen malaman Mission Chamba sun yi babban taimako ḫwarai sun taimaki Turawan Mission ga bude wuraren ayyuka da dama. Ban da Chamba kuma akwai wasu kabilu kuma da ba Chamba ba 'yan kafan.

A sha'anin yada ilmin zamani a ḫasan nan kuma zan ce Chamba sun yi babban taimako ḫwarai domin makarantun N.A. Ni marubucin wannan dan littafi na zama uba. Sa'ad da Gwamnati ta fara bude makarantun N.A. ~~fin no~~ da M. Umaru (Govt. V.T. yanzu a Gboko) da M. Atiku N.A. Scribe mu uku 'yan'uwan junu, uba daya 'ya'yan Garbosa I mu uku muka bufe makarantun Division nan. Haka kuma za ka sami almajirai da dama daga makarantun Mission wadanda duk mu muka koya masu tun daga gidan Mission. Yanzu aikimmu ya ci gaba ḫwarai da gaske yadda ma ba zato a da can za ta ci gaba cikin sauri haka ba ! Saboda haka a ko yaushe muna gode wa Allah mahalicci a kan ko yaushe in mun tuna lalle muna cikin wadanda suka hamzarta cin gabon kasan nan.

Wanne aiki ne Chamba su ka yi a ḫasan nan ? Amsa ita ce, "Sun shuka ilmi a ḫasan nan da taimakon Gwamnati har ta yi 'ya'ya da kuma jikoki. 'Ya'yan nan da jikokin nan suna cin gaba da samun zuzzurfan ilmi yadda ake bukata a zamanin yau, yanzu 'ya'yan nan sun yi jikoki daga jikokin nan har wasu yanzu sai zuwa Ingila ! Alhamdulillahi".

Ashe in da ba Chamba ba watau Division nan ba za a sami ilmi ba ke nan ko ? A'a za ta sami ilmi amma sai ka tuna mun gajerta lokaci ḫwarai. Mun kowo nesa kusa, dalili ko da shi ke a lokacin akwai masu imli fiye da namu amma ba a wannan ḫasa su ke ba, kuma kafin a samo wadanda za su ci gaba da bada wannan ilmi ka san tsawon lokaci ya karu ko ? Amma da shi ke mu ne a nan muka ci gaba da su zuwa sunu makarantu suka dawo suka karbi ayyukan koyarwa ta haka ne muka sami cin gaba cikin sauri. Yanzu in da gaskiya sai a gode mana, mu dai daga Mission ta S.U.M. muka sami karatu, yanzu 'ya'yammu na wajen ilmi ko jikokimmu wasu su ne manyan malaman Secondary, ko S.P. Schools ko J.P. Schools, wasu kuma ga su

cikin ayyukan N.A.'s dabam daban, saboda haka a kulum ina d'auka a raina ba makawa Mission sun cancanci yabo a wannan kasa ta mu.

Chamba masu kokari ne masu son ci gaba ta ko wace fuska in suka sami mai koya masu, wannan ba a wannan Division ta mu ne kafai ba don lokacin da na ziyarci lardin Bamenda haka kuma na taras manyan ayyuka duk 'yan Chamba suka fi yawa a cikinsu.

Zursafan ilmi—Akwa Chambawa da suka je Turai da Amirka karo ilmi suka dawo suka kama Seniyo Sabis (Senior Service) sun sami matsayin Bature. Ga sunayen wasu :

Mr. Joseph Doh Asst. Supt of Police

Dr. Baba Gwanmulla

Mr. Francis Langamia Folabit A. S. P.

Mr. Robert J. Fortunigo—A. S. P. Akwa wasu da dama suna nan ma a Amirka sun dukufa ga koyo. Mata ma suna ta kokari har wata ta kama aikin jiyya (Nursing) wai ita Miss Margaret Pefok. Banda wadannan akwai da yawa wadanda suka kama ayyuka dabam daban, ba amfani mu cika littafi da sunayensu.

Ina Godiya

Ina matukar godiya ga Ubangiji Allah Mafisicin Sarki, Madowami, Mai-iko Duka. Dalilin Godiyata don na gama Rubutun Labaran Chambawa da Al'amuransu cikin lafiyar jiki da ta zuciya babu wani abu da ya miskiri raina sa'ad da ina cikin rubutawa.

Ina kuma yi wa wadanda suka yi mini taimakon karantawan da na rigaya na yi da 'yan gyare-gyare. Ina bada godiyata ga kanena M. G. K. Atiku musamman aikin da ya yi, da ya buga duk abubuwana nan da keke.

Wajibi ne kwarai da gaske kuwa mutum ya gode wa iyayensa wadanda suka sha dukan wahalar renonsa tun yana jariri har ya girma. Haka ya ke gareni, ina ta kara sahihin godiyata ga wadannan maza da mata mafiya sanin labaru wadanda na sami asalin rubutun labarun nan garesu. Na ambaci sunayensu a shafi na farko na Gabatarwa. Ban da su, har yan zu ina godiya ga wadanda suka bada taimako iyakar iyawarsu.

Su mafiya gwanintar da sauran mataimakan, yan zu galibansu duk sun mutu. A ganina a nan gaba samun labaru wadanda su ke madaidaitu za su yi wuya don wadannan da suka bada labaru, wasu sun ga abin da idon kansu, wasu kuwa daga ubanninsu ko kakanninsu suka jiwo da kunnuwar kansu.

Da a ce in zai yiwu, in kuma adadin rayuwata a duniya bai kare ba har wata rana na sami zarafin wallafa wani dan littafi wanda zai zama da amfani ga Jihar Arewa, i, i, har ma ga Nijeriya ga baki daya sai in fi kowa yin murna ga aikata haka din.

Malam Sambo Garbosa II
Gara na Donga
DONGA.